

Guido Robbens

Kafka's "Brief an den Vater"

Evaluatie van het autobiografische element

Het is een goed principe om de biografie en literair werk van auteurs gescheiden te houden, ook daar waar zij in autobiografische toonzetting het opvoedingsthema aan bod laten komen. In het geval van de *Brief an den Vater* is het niet altijd makkelijk om dit uitgangspunt consequent te handhaven.¹ Hoewel in dit onderzoek de tekst zelf vooropstaat, onderstrepen de aanhef en de vermelding van de vader in de titel zo uitdrukkelijk het autobiografisch gehalte van de Brief, dat het bijna ondoenlijk wordt om de literaire kwaliteiten ervan te belichten zonder de opvoedingspraktijk in het gezin van Hermann Kafka erbij te betrekken. Wie de Brief uitsluitend wil beschouwen als een literair document, legt zichzelf daarmee meestal de beperking op om de relatie van de zoon met zijn vader en de andere gezinsleden en de validiteit van de aanklacht uitsluitend te interpreteren op basis van intrinsiek literaire, werkimmanente analyses van vorm en structuur. Indirecte verwijzingen naar het tijdsgebeuren blijven dan onbesproken.² Het is de vraag of een dergelijke analyse meer bovenpersoonlijk vergelijkingsmateriaal oplevert, dat bij een meer sociaal-historische benadering van het vader-zoonconflict in de Brief als resultaat vooropstaat. Bij die laatste benadering wordt de Brief in een breder perspectief misschien illustratief voor de opvoedkundige realiteit in Praag binnen burgerlijk-Joodse families in het tijdperk van de stervende, antisemitisch georiënteerde monarchie. Het is de doelstelling om de relatie tussen de Brief en dit bredere perspectief helder te krijgen. De vraag naar de autobiografische authenticiteit wordt dan minder belangrijk.

Liebster Vater,

Schelesen

Du hast mich letzthin einmal gefragt, warum ich behaupte, ich hätte Furcht vor Dir. Ich wußte Dir, wie gewöhnlich, nichts zu antworten, zum Teil eben aus der Furcht, die ich vor Dir habe, zum Teil deshalb, weil zur Begründung dieser Furcht zu viele Einzelheiten gehören, als daß ich sie im Reden halbwegs zusammenhalten könnte. Und wenn ich hier versuche, Dir schriftlich zu antworten, so wird es doch nur sehr unvollständig sein, weil auch im Schreiben die Furcht und ihre Folgen mich Dir gegenüber behindern und weil die Größe des Stoffs über mein Gedächtnis und meinen Verstand weit hinausgeht.³

Een zesendertigjarige die in 1919 in briefvorm aangeeft bij voortduring bang te zijn voor zijn vader: dat valt in de categorie van opvallende opvoedkundige feiten. Bij de vraag naar de oorzaken van de angst van de oudere auteur voor zijn vader, geeft hij aan dat zijn verstand ontoereikend is om alle aspecten van de probleemstof te begrijpen. Algemeen

¹ Kafka, Franz: *Brief an den Vater*. In: Franz Kafka: *Schriften Tagebücher Briefe*. Kritische Ausgabe. 22 Bdn. Frankfurt am Main 1982-2013. In: *Nachgelassene Schriften und Fragmente II*, p. 143-217. Hrsg. von Jürgen Born, Gerhart Neumann u.a. Frankfurt am Main 1992, p. 143-217.

² Vgl. Schillemeit, Jost: ... Unsere allgemeine und meine besondere Zeit. *Autobiographie und Zeitgenossenschaft in Kafkas Schreiben*. In: Wilhelm Emrich, Bernd Goldmann (red.): *Franz Kafka. Symposium 1983*. Mainz 1985, p. 329-353. Hier: p. 331.

³ *Ibid*, p. 143.

wordt aangenomen dat Hermann Kafka de Brief nooit onder ogen heeft gekregen.⁴ Onbekend is of andere familieleden – wellicht Ottilia of de moeder – het manuscript hebben gelezen dan wel een getypte onvolledige versie ervan.⁵ Toen Max Brod de Brief voor het eerst in zijn geheel opnam bij zijn naoorlogse uitgave van de verzamelde werken, nam hij daarmee het besluit om hem te beschouwen als een literair document.⁶ In dit bijzondere geval van de Brief heeft de literatuurwetenschap moeite om allerlei sociologische, psychologische en biografische interpretatoren te weerspreken, die de ‘Brief’ wilden categoriseren binnen een vastomlijnd sociologisch, psychologisch of biografisch denkkader.⁷ Daarnaast heeft de kritiek op theologische interpretaties van Max Brod ertoe geleid dat literatuurwetenschappers van nu ook de editorische werkwijze van Kafka’s testament-executeur, aan een kritisch onderzoek hebben onderworpen.⁸

Behalve Kafka’s Brief leveren zijn dagboeken en een aantal andere brieven de nodige autobiografische documentatie. Daarnaast zijn er de vertellingen *Das Urteil*, *Die Verwandlung* en andere met het leidmotief van de boze vader. Daarbij staat een tekstinterpretatie vanuit de gezichtshoek van al dan niet overeenstemmende of verifieerbare autobiografische feiten weliswaar niet op de voorgrond, maar zij is als werkmodel bij een dergelijk autobiografisch document niet te vermijden: wie enkel de formele of structurele elementen van de Brief onderzoekt, komt wellicht niet veel verder dan een literaire waardering, die onrecht doet aan de veelomvattendheid van dit caleidoscopisch aandoend vader-zoonconflict en aan de exemplarische importantie van dit document met betrekking tot educatief-culturele ontwikkelingen. Het feit dat het vader-zoonconflict in gepoëtiseerde vorm ook in andere Kafka-verhalen opduikt, illustreert dat de in de Brief geschetste relatiestoornissen en traumatische jeugdervaringen uitstijgen boven de importantie van een ‘gewoon’ familieconflict. Doelstelling is om dit laatste aan te tonen.

Heinz Politzer beschouwt de Brief hoofdzakelijk als literair document met een autobiografische inhoud en met de autotherapeutische doelstelling om de vervreemding van vader en zoon op te heffen. Die doelstelling kon hooguit de literator Franz Kafka realiseren maar welhaast zeker niet de mens Franz Kafka, voor wie de Brief de bevestiging inhield van zijn identiteit.⁹ Tegenover Politzer staan interpretatoren – onder anderen aanhangers van het psycho-analytische interpretatiemodel – die formuleringen toetsen aan

⁴ Wagenbach, Klaus: Franz Kafka mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Neubearbeitung von Helmut Riege. Reinbek bei Hamburg (= Rowohlt Monographie 91 1290), 1992, p. 121.

⁵ Stölzl, Christoph: Brief an den Vater. In: Binder, Hartmut (red.): Das Werk und seine Wirkung. Kafka-Handbuch. 2 Bdn. Bd. 2, p. 519. Misschien heeft ook Milena Jesenská de Brief (of delen ervan) in 1920 gelezen; ook Milena leefde in onmin met haar vader. Vgl. Binder, Hartmut: Kafka-Kommentar. München 1976, p. 427.

⁶ Brod, Max (red.): Franz Kafka: Gesammelte Schriften. 11 Bdn. Frankfurt am Main 1950-1974.

⁷ Hier kan de argumentatie van Wilhelm Emrich worden onderschreven, waarmee hij de specifiek literaire eigenwaarde van Kafka’s werk tegenover allerlei theologische, filosofische, biografische of sociologische categorisering in bescherming neemt. Emrich, Wilhelm: Franz Kafka. Bonn, 1958, p. 22-23: “Und Kafka selbst hat in seinen zahllosen Auslegungen mitten in seinen Dichtungen und Tagebüchern alles getan, um jede mögliche begrenzte Auslegung wieder zurückzuziehen oder gar ad absurdum zu führen. Wäre wie viele Deuter annehmen, Kafkas Dichtung Spiegelbild, Ausdruck oder Symbol und Allegorie für bestimmte religiöse Vorstellungen und Glaubensinhalte oder für bestimmte soziale und biographische Phänomene (in einem rein empirischen Sinn), so wäre nicht einzusehen, warum Kafka überhaupt seine Dichtungen so verrätselt hat”.

⁸ Beicken, Peter U.: Typologie der Kafka-Forschung. In: Binder, Hartmut (red.): Kafka-Handbuch in zwei Bänden. Bd. 2: Das Werk und seine Wirkung. Stuttgart 1979, p. 788. Voor biografische gegevens, vgl. Bd. 1 van het “Kafka-Handbuch in zwei Bänden”: Der Mensch und seine Zeit. Stuttgart 1979.

⁹ Politzer, Heinz: Franz Kafka, der Künstler. Frankfurt/M, 1965, p. 413. Vgl. Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 86.

de biografische kennis, zonder in te calculeren dat de literator Kafka literaire modellering of stilering heeft toegepast of bij zijn vader (en daarmee ook bij andere potentiële lezers) bij bepaalde passages al dan niet bewust een rookgordijn heeft willen optrekken. Hoe dan ook: de bespiegelingen van Kafka in zijn Brief hebben ertoe geleid dat de familiale historie van Kafka, zijn ouders, zusters en andere verwanten kritisch werd gerechercheerd.¹⁰ Toen Kafka Max Brod de opdracht gaf alles in zijn nalatenschap (dagboeken, manuscripten en brieven), “restlos und ungelesen” te verbranden, gold dat zeker voor de Brief.¹¹ Dat dankzij Brod nu iedereen de gelegenheid heeft om deze persoonlijke bespiegelingen te lezen, is een ethische kwestie. De vraag of dit zomaar mocht, is achterhaald door de publicatie en interpretaties van de Brief als literair document. Dat hier ondanks de discutabele aanpak van onderzoeksmethodes biografische gegevens worden vermeld, vloeit voort uit de doelstelling van het onderzoek.

Van Hermann Kafka (1852-1931) wordt aangenomen dat hij in armoedige omstandigheden is opgegroeid. Om aan de armoede te ontkomen en voor de eigen kinderen een beter opvoedingsklimaat te creëren, hadden vele Joden van de generatie van grootvader Jakob Kafka zich buiten de getto's gevestigd, hierin gestimuleerd door de opheffing van de familiantenwet in 1849 en in weerwil van de antisemitische geweldsuitbarstingen in 1848.¹² Na zijn diensttijd vestigde Hermann zich rond 1874 in Praag, begon een handel in handschoenen en furnituren en werd mede dankzij zijn doorzettingsvermogen een geslaagd zakenman, die zich distantieerde van de joodse religie en van het gettobestaan: hij wenste zich te assimileren in de burgerlijke samenleving. Door de ontberingen van zijn jeugd zou hij geen inlevingsvermogen in kinderen hebben ontwikkeld.¹³ Zijn autoritaire opvoedingsstijl werd mede ingegeven door zijn bezorgdheid om zijn kinderen de eigen treurnis van weleer te besparen. Doordrongen was hij van de angst voor het antisemitische syndroom dat aan de eind van de eeuw voor het gezin het risico inhield van kapitaalvernietiging.¹⁴ Daarvoor moesten zijn kinderen worden, zoals hij was. Hermann nam de zogenaamd ‘zorgeloze’ jeugd van zijn kinderen waar en vond dat zij tegen de vijandige maatschappij moesten worden gehard. Al helemaal moest dit gelden voor zijn enige overgebleven zoon, Franz.¹⁵ De zakenman Hermann Kafka was zich bewust van de smalle manoeuvreerruimte waarin de Boheemse Joden zich moesten zien te handhaven. Ten tijde van de Badeni-crisis (1897) werden zij meegezogen in de taal- en cultuurstrijd van Duitstaligen en Tsjechen.¹⁶ Natuurlijk wist Hermann Kafka dat onder de Duitsnationalen

¹⁰ Binder, Hartmut (red.): *Kafka-Handbuch in zwei Bänden*. Band 1: *Der Mensch und seine Zeit*. Stuttgart 1979, p. 110-128. Tevens de biografie van Reiner Stach.

¹¹ Politzer, Heinz: *Problematik und Probleme der Kafka-Forschung*. In: Heinz Politzer (red.): *Franz Kafka*. Darmstadt 1973, p. 215.

¹² Stach: *Kafka. Die frühen Jahre*, p. 36-38.

¹³ *Ibid.*, p. 61.

¹⁴ *Ibid.*, p. 171-175.

¹⁵ De twee geboren zonen Georg en Heinrich stierven op zeer jonge leeftijd. Vgl. Stach: *Kafka. Die frühen Jahre*, p. 60.

¹⁶ *Ibid.*, p. 150-152. Heinz Politzer poneert de stelling dat Hermann van oudsher (‘von jeher’) partij koos voor de Tsjechen. Politzer, Heinz: *Vorhölle Literatur: Franz Kafka*. In: *zeitgeschichte*, Vol. 7. Hrsg. von dem Verein zur wissenschaftlichen Aufarbeitung der Zeitgeschichte. (1977), p. 237-280. Pagina 239: “[...] daß wir kein Zeugnis des sechzehnjährigen Kafka besitzen [...] mag darin liegen, daß die Familie Kafka in der Gestalt von Vater Hermann seit jeher tschechisch optiert hatte, [...]”. Hij baseert zich daarbij op onderzoek van Christoph Stölzl, op grond waarvan de Joden in Bohemen geïntimideerd waren geraakt door het proces rond de vermeende rituele moord van Tisza-Eszlár in 1883, de Hilsner-affaire van 1899 en het

het antisemitisme even virulent was als bij de Tsjechen. Verhelderend voor de maatschappelijke conflictsituatie waarin Hermann Kafka moest zien te werken en te overleven, zijn de paradoxale uitspraken over zijn positiebepaling in de Duits-Tsjechische cultuurstrijd waarvan kennissen getuigden: enerzijds herinnert zich Leopold Kreitner dat hij zijn Tsjechische wortels en zijn Tsjechische opvoeding nooit vergat.¹⁷ Anderzijds herinnert František Bašik zich dat binnen de familie Kafka op de Tsjechen werd neergekeken:

[...] – freilich, die Kafkas, wie alle Juden, fühlten sich als Deutsche, zumindest hielten sie mit ihnen unter allen Umständen zusammen, und auf Tschechen sahen sie herab, auch wenn sie selbst ganz gut Tschechisch sprachen[...]¹⁸

Het gezond verstand deed Hermann Kafka inzien dat kennis van het Tsjechisch voor zijn zoon onontbeerlijk was. Daarom arrangeerde de moeder voor de tienjarige Franz een tijdlang bijlessen Tsjechisch: deze bijlessen werden gegeven door Kafka's leeftijdgenoot František X. Bašik in ruil voor een broodmaaltijd en enkele guldens. Uiteraard bleef het voor de Joodse zakenman laveren tussen Scylla en Charybdis: elke dag moest worden rekening gehouden met revoltes of maatschappelijke terugslag, hetgeen niet alleen een extra dimensie toevoegde aan de opvoedingsproblematiek, maar ook verheldert, waarom Hermann blijkens het getuigenis in de Brief, binnenskamers op alles en iedereen uit politiek en samenleving – Joden, Duitsers én Tsjechen – zat te schelden.¹⁹

Van de moeder van Kafka zijn twee handgeschreven bladzijden uit 1931 bekend, waarin zij haar familiale achtergrond beschrijft. Julie Löwy (1856-1934) stamt van moederszijde uit een familie, waarin geleerden en zonderlingen voorkwamen. Haar vader had een handel in band en garen in Poděbrady; haar grootvader van moederszijde was een talmoedist.²⁰ Een traumatische gebeurtenis in Julie's leven was de vroege dood van haar moeder; ze kreeg een stiefmoeder die eveneens Julie heette.²¹

Getuigenissen van vrienden en kennissen laten vaak een ander beeld van Franz Kafka zien dan de portrettering van Max Brod²² of dan de getormenteerde, psychisch gekwetste mannen, zoals zij in zijn literaire teksten voorkomen. Schoolvrienden schetsten

antisemitische tromgeroffel dat daarover in een deel van de pers was losgebarsten (Stölzl, Christoph: Kafkas böses Böhmen. Zur Sozialgeschichte eines Prager Juden. Edition Text + Kritik. München 1975). Dat vader en zoon Kafka van deze affaires op de hoogte waren, mag worden aangenomen. Maar het is te kort door de bocht om hieruit te concluderen dat vader Kafka altijd al partij koos voor de Tsjechen in plaats van voor de Duitstaligen. Er zijn aanwijzingen dat zakenman Hermann Kafka zich liever afzijdig hield van ruzies tussen Duitstaligen en Tsjechen. Als omgangstaal gebruikte hij liever Duits vanwege de overeenkomst met het Jiddisch. (vgl. Binder, Hartmut: Der Mensch und seine Zeit, p. 116). Als Hermann Kafka zich uitdrukkelijk pro-Tsjechisch had opgesteld, waarom stuurde hij dan zijn kinderen naar Duitstalige scholen? Bij de volkstelling van 1910 vulde Hermann Kafka in dat de familie tsjechischtalig was, met uitzondering van zijn zoon die in het Duits antwoord gaf. (Stach: Kafka, Die frühen Jahre, p. 152). De Kafka's gaven hun kinderen Duitse voornamen.

¹⁷ Kreitner, B. Leopold: Der junge Kafka. In: . In: Hans-Gerd Koch (red.): "Als Kafka mir entgegenkam.. ." Erinnerungen an Franz Kafka. Hrsg. von Hans-Gerd Koch. Berlin 2005, p. 54.

¹⁸ Bašik, František X.: Ich heiße auch Franz. In: "Als Kafka mir entgegenkam.. ." p. 13.

¹⁹ Kafka: Brief, p. 152.

²⁰ Wagenbach, Klaus: Franz Kafka mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Neubearbeitung von Helmut Riege. Reinbek bei Hamburg 1992 (= Rowohlt Monographie 91 1290), p. 13.

²¹ Stach: Kafka: Die frühen Jahre, p. 49.

²² Max Brod noteerde in zijn dagboek van 18 juni 1911 dat Kafka leed aan een dwangneurose.

van hem het beeld van een bescheiden jongeling, met wie geestelijk contact soms moeizaam was,²³ die verlegen lachte maar verbaal scherp en ironisch uit de hoek kon komen. Over seksuele aangelegenheden praatte de puber Kafka niet, zo weet zich zijn vriend Hugo Bergmann te herinneren.²⁴ Een passage uit het dagboek bevestigt Kafka's verkrampde houding ten aanzien van seksualiteit, een gegeven dat een rol speelt in het thema van de Brief: namelijk het vader-zoonconflict in relatie tot de huwelijksplannen van Franz.²⁵ Weliswaar hadden enkele vrienden weet van de stroeve relatie van de puber en adolescent met zijn vader, maar zij deden dit af als een niet al te diepgaand generatieconflict. Zo schrijft Zdenko Vaněk, Kafka's medeleerling aan het gymnasium aan de 'Altstädter Ring', de kloof tussen vader en zoon Kafka toe aan hun verschillende interesses en aan het feit dat zoon Kafka geen commerciële loopbaan wenste: "Kafkas Vater hatte kein Verständnis für die Interessen des Sohnes und hätte sich gewünscht, daß er ebenfalls Händler wird".²⁶ In zijn herinneringen vertelt Hugo Hecht, die met Kafka twaalf jaar op dezelfde school zat, dat Franz, hijzelf en andere kinderen onderweg van school naar huis verstopperij speelden in de steegjes van de binnenstad en daardoor te laat thuiskwamen, waarna hij het uiterlijk van vader Kafka typeert als een man met een lange baard. Nergens op de foto's van Hermann Kafka staat hij evenwel met baard:

Kafka machte stets mit, und wenn wir uns dabei verspäteten, hatten wir stets eine Ausrede bereit; allerdings, wenn er zuerst seinem Vater begegnete, war es nicht leicht, eine Entschuldigung zu finden. Wir Kinder hatten Angst vor dem großen starken finsternen Mann mit dem langen Bart.²⁷

Anna Pouzarová, die in 1902 en 1903 werkzaam was als opvoedster in het gezin Kafka, kon zich niet herinneren ooit een ruzie te hebben meegemaakt tussen vader en zoon: familiale aangelegenheden werden in haar bijzijn nooit ter sprake gebracht.²⁸ In zijn autobiografie *Streitbares Leben* maakt Max Brod weinig ophef over het conflict: de Brief paste niet in het beeld dat Brod van Kafka wilde verspreiden, namelijk dat van een godzoeker.²⁹ Uit Brods omzichtige bewoordingen over de Brief in zijn Kafka-biografie leidt Christoph Stölzl bij Brod radeloosheid en verlegenheid af ten aanzien van de Brief.³⁰ Uit getuigenissen van andere tijdgenoten blijkt Kafka een pedante opvoeder of pestkop naar zijn zusters toe geweest te zijn. Zo herinnert Anna Pouzarová zich dat Kafka de kanariepiet opzettelijk een lange naam gaf ('Karabontara') om zijn zusters een moeilijke

²³ Utitz, Emil: Acht Jahre auf dem Altstädter Gymnasium. In: "Als Kafka mir entgegenkam...". Berlin 2005, p. 46-52. Hier: p. 51-52.

²⁴ Bergmann, Hugo S.: Schulerinnerungen an Kafka. In: Mitteilungsblatt des Irgun Merkas Europa 34, Nr. 36/37. (1966). Binder, Hartmut (red.): Der Mensch und seine Zeit, p. 226. Wellicht speelde het educatief klimaat van het Altstädter Gymnasium hierbij ook een rol. "

²⁵ Kafka, Franz: Tagebücher. Kritische Ausgabe. Frankfurt am Main 1990, p. 398-399 (10.3. 1912).

²⁶ Koch, Hans-Gerd: "Als Kafka mir entgegenkam...". Berlin 2005, p. 45.

²⁷ Ibid., p. 33. Geciteerd naar: Hecht, Hugo: Zwölf Jahre in der Schule mit Franz Kafka, in: Prager Nachrichten 17, Nr. 8 (1966), p. 1-7. Vgl. Koch, Hans-Gerd: "Als Kafka mir entgegenkam...", p. 235.

²⁸ Ibid., p. 65. Hans-Gerd Koch hanteert hier als bron: H. Frank/K. Šmejkal, Ze vzpominek vychovatelky v rodině Franze Kafky. In: Plamen 6 (1964).

²⁹ Brod, Max: Streitbares Leben. München 1960. Op pagina 180 vermeldt Brod dat Kafka vooral karaktereigenschappen van zijn moeder had geërfd. Hij voegt eraan toe dat ze allebei nadachten over het tegenstrijdige erfelijke materiaal van hun beider ouders.

³⁰ Stölzl, Christoph: Brief an den Vater. In: Binder, Hartmut (red.): Kafka-Handbuch in zwei Bänden. Stuttgart, 1979. Bd. II: Das Werk und seine Wirkung, p. 520.

uitspraak oefening voor te schotelen.³¹ Misschien achtte hij zichzelf gerechtigd om als oudst geborene bij afwezigheid van de ouders bevelen uit te delen en zijn autoriteit te doen gelden.³² In een brief aan Felice Bauer somt hij de voordelen op van kinderen die later geboren worden dan het oudste kind; daarmee drukt hij zijn afgunst uit naar zijn zusters toe, die naar zijn mening in een educatief warmer nest dan hij ter wereld kwamen.³³

Onder andere op grond van het getuigenis van Hugo Hecht ging Kafka in de ‘Volksschule’ en in de onderbouw van het ‘Altstädter Gymnasium’ door voor een leergierige ‘Musterschüler’.³⁴ Over de kwaliteit van de leraren en over de pedagogische sfeer en identiteit aldaar bestaan zowel positief als negatief gekleurde herinneringen.³⁵ Zijn uitspraak in de Brief dat hij als kind “wenig gelernt und nichts erlernt habe,”³⁶ licht Kafka toe met de opvatting dat kennis en vooral fundering van kennis beschamend weinig voorstelden in relatie tot de bestede geld- en tijdsinvestering. Een uitspraak die niet complimenteuz is ten aanzien van het gymnasium. Niet in tegenstrijd hiermee is zijn uitspraak in de Brief dat hij al vanaf de ‘Volksschule’ en tijdens zijn gymnasiumtijd elk jaar bang was geweest om te blijven zitten,³⁷ een traumatisch gevoel van minderwaardigheid. Toen hij voor het eindexamen onverwacht toch slaagde, schreef hij dit gedeeltelijk toe aan een frauduleuze praktijk (‘Schwindel’).³⁸

De hypothese dat Kafka in de Brief als literator het conflict met zijn vader bewust zou hebben uitvergroot, is niet bij voorbaat af te wijzen. Maar ook als een zekere mate van overtrokkenheid is ingecalculerd, illustreert het opvoedingsconflict bij de Kafka’s, hoezeer de Praagse Joden op een vulkaan leefden, als het ware ingesponnen in hun cultureel en taalkundig eiland. In het geval van Franz Kafka gaf de multiculturaliteit van Praag rond de eeuwwisseling het opvoedingsconflict een veel scherpere dimensie dan in een situatie van culturele homogeniteit denkbaar was geweest. Het opvoedkundige conflict bevat conflictstof die vooruitwijst naar rampzalige ontwikkelingen die na zijn dood in Duitsland een aanvang zouden nemen. Kafka voelde zich in Praag noch Oostenrijker noch Tsjech. Hoewel op het gymnasium opgeleid in de humanistische traditie van de Duitse ‘Klassik’, voelde hij ook weinig affiniteit met het Duitse keizerrijk.³⁹ Ten aanzien van zijn politiek bewustzijn en zijn politieke belangstelling zijn er accentverschillen met andere Praagse auteurs zoals Max Brod, die bij Kafka vanaf 1909 een toenemende belangstelling voor de Tsjechische politiek vaststelde.⁴⁰ Met Weense kunstenaars voelde de Praagse

³¹ Koch, Hans-Gerd (red.): “Als Kafka mir entgegenkam...”. Berlin 2005, p. 63.

³² Stach: Kafka, p. 129.

³³ Brief aan Felice Bauer van 19/20 december 1912. In: Kafka, Franz: Briefe 1900-1912. Hrsg. von Hans-Gerd Koch. In: Franz Kafka: Schriften, Tagebücher, Briefe. Kritische Ausgabe. Hrsg. von Hans-Jürgen Born u.a. Frankfurt am Main 1999, p. 345.

³⁴ Binder, Hartmut (red.): Binder, Hartmut: Der Mensch und seine Zeit. Kafka Handbuch in 2 Bänden. Bd. 1: Stuttgart 1979, p. 182.

³⁵ Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 142: Hugo Bergmann. Hans Kohn en Guido Kisch bestrijden het negatieve beeld dat biograaf Klaus Wagenbach oproept volgens wie aan deze school een ‘verknöchter, konservativer k.u.k. Schulgeist’ heerste.

³⁶ Kafka: Brief, p. 194.

³⁷ Ibid., p. 196.

³⁸ Ibid., p. 197. Het betrof hier de diefstal van het aantekeningenboek van de leraar Grieks waarin informatie stond over de eindexamenopgaven. Vgl. Hugo Hecht in “Zwölf Jahre in der Schule mit Franz Kafka”. In: Koch, Hans-Gerd (red.): “Als Kafka mir entgegenkam...”, p. 32-43. Vgl. Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 203.

³⁹ Binder, Hartmut (red.): Binder, Hartmut: Der Mensch und seine Zeit, p. 66 en p. 194-203.

⁴⁰ Ibid., p. 361.

literaire wereld weinig affiniteit: daarvoor was de sfeer in Wenen te burgerlijk-zelfgenoegzaam, te aristocratisch, te operettechtig.⁴¹ Het maatschappelijk en geestelijk isolement, dat voor een kleine minderheid altijd al op de loer ligt, werd in Kafka's jeugd jaren nog verhevigd door het antisemitisme en de desintegrerende nationalisme die overall in de monarchie de kop opstaken en die positieve mensbeelden vanuit het waardesysteem van de katholieke geloofsleer, van het humanisme of van de Verlichting deden wankelen. In ideologisch opzicht vond bij de Joodse auteurs van de 'Prager Kreis' (Brod, Werfel, Otto Pick en anderen) de gedachte weerklank van een democratische symbiotische hereniging van Duits en Tsjechisch cultuurgoed.⁴²

Misschien beschouwde Kafka de leefwijze van zijn ouders tijdens de stervende monarchie als een uitzichtloze vlucht in burgerlijke schijnzekerheid. De fundamenten van hun leefwijze zouden spoedig door de eerste wereldoorlog en het nationaalsocialisme worden ondergraven. De *Brief an den Vater* past in dat onzekere tijdsbeeld van november 1919.

Kafka's visie op de schuldvraag

In de Brief blikte Kafka terug op zijn jeugd en opvoedingsperiode. Hij ondertekent de Brief met 'Franz'. Een heleboel meningsverschillen, fricties en ruzies met de vader uit zijn kinderjaren, zijn jeugd en zijn adolescentie laat hij de revue passeren. Al in de eerste regels houdt de auteur de aandacht van de lezer gaande met de mededeling dat de omvang van de conflictstof zijn geheugen en zijn verstand ver te boven gaat.⁴³ De verbijstering van de zoon over het conflict impliceert ook dat hij niet zomaar ondoordacht met de opvoedingspraktijk van de vader wilde afrekenen, maar aspecten wilde aanboren, die het conflict in breder verband begrijpelijk maakten. Daarvoor moest het conflict worden uitgetild boven het strikt persoonlijke. Of hij erin geslaagd is die bovenpersoonlijke aspecten helder te maken, is een vraag die moet worden beantwoord door lezers, voor wie de vele persoonlijke onthullingen niet bedoeld waren. Om in ieder geval de intentie van objectivering overeind te houden, heeft de auteur aan het einde van de Brief een fictieve verdedigende repliek van de vader opgenomen ten aanzien van de schuld in de opvoedingskwesitie.⁴⁴

Al direct stelt de auteur het schuldprobleem aan de orde. De verwijten van de vader aan zijn adres berusten volgens hem in essentie op het feit van hun verschillende geaardheid. De vader voelt zich gekrenkt door de psychische kilte en de ondankbaarheid van de zoon, die het gevolg zijn van de geestesvreemdheid. Deze incompatibiliteit kan niet zomaar worden opgeheven, als betrof het het omdraaien van een stuur. Daarmee

⁴¹ Kafka, Franz: Briefe an Felice und andere Korrespondenz aus der Verlobungszeit. Hrsg. von Erich Heller und Jürgen Born. Frankfurt am Main 1976 (= Fischer Taschenbuch 1697), p. 299: "Denn ich liebe den Schnitzler gar nicht und achte ihn kaum"; [...]. Brief vom 14. zum 15.11.13. Vgl. Goldstücker, Eduard: Über Franz Kafka. Aus der Prager Perspektive 1963. In: Politzer, Heinz (red.): Franz Kafka. Darmstadt 1973, p. 351-364. Hier: p. 362.

⁴² Binder, Hartmut (red.): Der Mensch und seine Zeit, p. 93-94.

⁴³ Kafka: Brief, p. 143.

⁴⁴ Ibid., p. 214-215: de passage, waarin Kafka zich in de positie van zijn vader verplaatst ("Du könntest [...] antworten"), zou een reden geweest kunnen zijn, waarom hij de Brief nooit aan zijn vader ter lezing heeft aangeboden.

constateert Kafka dat zowel de vader als hijzelf onschuldig zijn aan hun onderlinge vervreemding:

Diese Deine übliche Darstellung halte ich nur so weit für richtig, daß auch ich glaube, Du seist gänzlich schuldlos an unserer Entfremdung. Aber ebenso gänzlich schuldlos bin auch ich.⁴⁵

Hiermee erkent de volwassen Kafka dat de schuld voor het conflict terdege ook bij andere factoren gelegd kan worden dan de strikt persoonlijke. Logischerwijze leidt Kafka er de oproep uit af om er wederzijds eindelijk van af te zien, elkaar met beschuldigingen op te zadelen. De schade die in het verleden is aangericht, kan in zijn redenering daardoor weliswaar niet worden hersteld, maar beide partijen zouden misschien voor de rest van hun leven een verstandhouding kunnen opbouwen, waarin de verwijten milder klinken. Kafka vermoedt dat ook zijn vader zich hiervan bewust is, getuige de aan hem toegeschreven uitlating dat hij in tegenstelling tot andere vaders niet kan simuleren. Wanneer de vader in de visie van Kafka ook erkent dat er meer is dan een persoonlijke schuld voor het opvoedingsconflict, betekent dit dat er in fundamentele zin tussen de generaties iets niet in de haak is. Vervolgens vraagt de auteur zich af hoe zijn ontwikkeling zou zijn verlopen zonder de inwerking en de invloed van zijn vader. Hij veronderstelt dat hij wellicht ongeveer dezelfde zwakke persoonlijkheid zou hebben gehad. Hier geeft de auteur toe dat er bij hem – onafhankelijk van de opvoedkundige vergissingen van de vader – karakterologisch ook sprake was van hypochondrie, onzekerheid en schuwheid: ook zonder zijn vader zou hij wellicht dezelfde geremde persoon zijn geworden. In andere dan de vader-zoonrelatie hadden beiden misschien goed met elkaar kunnen opschieten.

Ich wäre wahrscheinlich doch ein schwächerer, ängstlicher, zögernder, unruhiger Mensch geworden, weder Robert Kafka noch Karl Herrmann, aber doch ganz anders, als ich wirklich bin, und wir hätten uns ausgezeichnet miteinander vertragen können.⁴⁶

Voor het kind Kafka speelde de tragedie mee van de beide jong gestorven broers, terwijl zijn drie zusters later geboren werden, zodat hij, Franz, “den ersten Stoß allein aushalten mußte”, iets waarvoor hij zich te zwak achtte.⁴⁷ Bij deze zienswijze veronderstelt Kafka dat zijn vader op hem alle hoop had gevestigd, (“da ich Dir noch unschuldig schien und Deine große Hoffnung war”)⁴⁸ Vervolgens legt hij uit dat hij zich qua karakter meer verwant voelt met de Löwy’s van moederszijde. Vader is in zijn ogen de ‘echte’ stoere Kafka:

Du dagegen ein wirklicher Kafka an Stärke, Gesundheit, Appetit, Stimmkraft, Redebegehung, Selbstzufriedenheit, Weltüberlegenheit, Ausdauer, Geistesgegenwart, Menschenkenntnis, einer gewissen Großzügigkeit, natürlich auch mit allen zu diesen Vorzügen gehörigen Fehlern und Schwächen, in welche Dich Dein Temperament und manchmal Dein Jähzorn hineinhetzen.⁴⁹

⁴⁵ Ibid., p. 144-145.

⁴⁶ Ibid., p. 146.

⁴⁷ Ibid., p. 146.

⁴⁸ Ibid., p. 165.

⁴⁹ Ibid., p. 146.

Zichzelf noemt hij ‘ein Löwy mit einem gewissen Kafkaschen Fond’.⁵⁰ Waarom hij zichzelf eerder als een Löwy beschouwt, licht hij toe met de metonymie van de ‘Löwysche Stachel’: hij voelt zichzelf meer verwant met de eigenzinnige, intellectuele en artistieke voorouders van moederszijde dan met de commercieel georiënteerde Kafka’s. Van vader Kafka meent hij een zekere zwaarmoedigheid te hebben geërfd, hoewel de broers van de vader in zijn ogen ongedwongener, vrolijker, zorgelozer waren. Het kon haast niet anders of de karakters van vader en zoon waren in velerlei opzicht incompatibel: het archetype van de dominante vader tegenover het angstige kind. Zo oppermachtig was vader, dat het kind het angstgevoel had “daß Du mich einfach niederstampfen wirst, daß nichts von mir übrigbleibt”.⁵¹ Al heel vroeg hield volgens de auteur het karakterologisch verschillend-zijn het gevaar in van wederzijdse destructie. In psycho-analytische duidingen wordt overigens de slachtofferrol van de zoon soms gerelativeerd.⁵² In die analyse heeft de zoon eerder een sadomasochistische relatie met zijn vader, die zich van zijn kant met de zoon geen raad weet. De aanklacht aan het adres van de vader wordt in die analyse opgevat als een vergeefse zoektocht naar een beschermende moeder.

Al in de eerste levensjaren (“ein Vorfall aus den ersten Jahren”) moet volgens de auteur de relatiestoornis tussen hem en zijn vader zijn ontstaan.⁵³ Om deze these te onderbouwen, diept hij het voorval met de ‘Pawlatsche’ uit zijn herinnering op.⁵⁴ In een bepaalde nacht lag de kleine Franz een tijdlang in bed te huilen en om water te zeuren. Gedeeltelijk was het aanstellerij geweest en wilde het kind de ouders ergeren. Toen dreigementen niet hielpen, werd vader zo boos vanwege de verstoorde nachtrust, dat hij het kind uit bed haalde en hem een tijdje in nachthemd op de ‘Pawlatsche’ voor de gesloten deur neerzette. De strafmaatregel zit de volwassen Kafka nog altijd dwars. Het gebeuren was voor hem uitgegroeid tot de traumatische ervaring van de vader als ‘laatste bestraffende instantie’, het had innerlijke schade (‘inneren Schaden’) opgeleverd.⁵⁵ Hoezeer Kafka ook beweert aan het voorval een gevoel van nietswaardigheid en een blijvend bindingsprobleem met de ouders te hebben overgehouden, er is nochtans een aantal nuanceringen aan te brengen. Allereerst is de herinnering aan gebeurtenissen bij kinderen onder de vijf jaar dermate beperkt dat het verhaal op zich niet alleen ‘zomaar’ aan betrouwbaarheid inboet, maar ook twijfels doet rijzen over de juiste toedracht. Eerder is aannemelijk dat de Pawlatsche-affaire een kristallisatiepunt voorstelt, waaromheen andere negatieve ervaringen met vader zijn samengeklonterd, met emotionele reactivering in een

⁵⁰ Ibid., p. 146.

⁵¹ Ibid., p. 147.

⁵² Mitscherlich-Nielsen, M.: Psychoanalytische Bemerkungen zu Franz Kafka, in : Psyche 31, Heft 1 (1977), p. 60-83. Vgl. Stölzl, Christoph : Brief an den Vater. In: Binder, Hartmut (red.): Kafka-Handbuch, Bd. 2: Das Werk und seine Wirkung, p. 524.

⁵³ Ibid., p. 149.

⁵⁴ Stellage van planken, buiten; een gemeenschappelijk balkongedeelte van een groot huis waar meerdere families wonen (Tsjechisch ‘pavlač’ = open huisingang). In: Kafka: Brief, p. 149.

⁵⁵ J. Rattner uit de school van de dieptepsychologie reduceert alle latere conflicten tussen vader en zoon in hun essentie op een eindeloze herhaling van de ‘Pawlatsche-ervaring’, ook daar waar de component van de tirannieke opvoedingsmethodes van de vader helemaal niet meer vooropstaat. Vgl. Stölzl, Christoph: Brief an den Vater. In: Binder, Hartmut (red.): Kafka-Handbuch. Bd. 2: Das Werk und seine Wirkung, p. 523. Stölzl refereert aan de zienswijze van Josef Rattner in: Kafka und das Vater-Problem. Ein Beitrag zum tiefenpsychologischen Problem der Kinder-Erziehung. München, Basel 1964. Ten aanzien van de inschatting van de precieze impact van het kindheidstrauma zijn de meningen verdeeld. Volgens Hartmut Binder schat Rattner het belang daarvan te hoog in. In: Binder, Hartmut (red.): Kafka-Handbuch. Bd.1: Der Mensch und seine Zeit, p. 151.

latere fase. Kafka verwoordt zijn emotionele geschoktheid met de toelichting dat hij als kind geen link kon leggen tussen het ‘zinloze’ om water smeken en de verschrikking van de straf. Vaak wordt als aspect van de herinnering aan de ‘Pawlatsche’ de vraag over het hoofd gezien in hoever de drie verhuizingen, de geboortes en het sterven van de twee andere jongens tussen 1885 en 1889, destabiliserend op het zelfvertrouwen van de jonge Franz kunnen hebben gewerkt en ook de ouders heeft afgehouden van de nodige aandacht voor de overblijver.

In een autobiografische schets van augustus 1916 vermeldt Kafka nog een andere traumatische jeugdervaring: het leesverbod dat hem als leesgraag kind bij het slapen gaan werd opgelegd en dat werd afgedwongen door de verlichting uit te schakelen.⁵⁶ Opvallend is dat in de Brief geen verwijzing naar deze jeugdervaring voorkomt. Kafka ervoer dit verbod nochtans als een pijnlijk onrecht, een ‘Aburteilen’ van zijn identiteit, die zijn haatgevoelens jegens de familie aanwakkerde en repercussies had voor de familierelatie en zijn latere leven:

Damals aber fühlte ich nur das Unrecht, das mir angetan wurde, ich ging traurig schlafen und es entwickelten sich die Anfänge des Hasses, der mein Leben in der Familie und von da aus mein ganzes Leben in einer gewissen Hinsicht bestimmt.⁵⁷

Dora Dymant, Kafka’s vriendin tijdens zijn laatste levensfase, herinnerde zich hoe zij samen met Kafka aan een lange tafel zat, toen een bedeesde jongen voor hun ogen struikelde en Kafka tegen hem zei: “Wie geschickt bist du gefallen und wie geschickt wieder aufgestanden!”⁵⁸ Kafka zei verder tegen de jongen dat hij gewenst had dat in zijn jeugd op deze toon tegen hem zou zijn gesproken. De glans in zijn ogen verraadde verontwaardiging over wat hem in zijn jeugd was aangedaan. Details uit *Der Prozess* en *Der Verschollene* worden in verband gebracht met het ‘Pawlatsche-Erlebnis’.⁵⁹

Een conflicthaard van latere datum betreft de vaderlijke antipathieën en de afzijdige positie van de moeder in dergelijke kwesties. Kafka herinnert zich van zijn vader dat hij op alle drie de volksgroepen – Tsjechen, Duitsers en Joden – kon zitten schelden.⁶⁰ Als een opinie afweek van vaders mening werd deze door hem als ‘verrückt’ weggewuifd. Uiteindelijk bleef er altijd maar één rechtgeaard persoon over.⁶¹ Kafka gebruikt dit voorbeeld om het tiranniek-narcistische gedrag van de vader aan de kaak te stellen. Hoewel hij er niet expliciet mee aangeeft in wat voor precare maatschappelijke situatie de Praagse Joden rond 1900 leefden, kan de lezer dit toch uit de tekst deduceren. Voor de auteur liggen de scheldtirades in eerste instantie besloten in het karakter van zijn vader; hij stelt ze op één lijn met de woordkeuzes waarmee de vader – zelf van lagere komaf – als zakenman mensen uit de dienende sector diskwalificeert. Bij dat laatste is er het voorbeeld van de kokkin, die voor ‘ein Vieh’ uitgescholden wordt omdat zij het eten zo bedorven had, dat

⁵⁶ Geciteerd naar: Neumann, Gerhard: Franz Kafka. “Das Urteil”, Text, Materialien, Kommentar. München, p. 103-106.

⁵⁷ Ibid., p. 104.

⁵⁸ Das Kafka-Buch. Eine innere Biographie in Selbstzeugnissen. Hrsg. von Heinz Politzer. Frankfurt am Main 1965 (= Fischer Bücherei 708), p. 167.

⁵⁹ Hartmut Binder brengt het motief van de gewelddadige verdrijving uit de familiale sfeer, zoals Kafka dit literair uitwerkt in “Das Urteil” en “Die Verwandlung” eveneens in verband de Pawlatsche-ervaring. Binder, Hartmut: Motiv und Gestaltung bei Franz Kafka. Bonn 1966, p. 350-360.

⁶⁰ Kafka: Brief, p. 152.

⁶¹ Ibid., p. 152.

het een ‘Fressen’ was geworden.⁶² Verderop stelt Kafka een conflict tussen hem en zijn vader aan de orde,⁶³ dat dezelfde benauwende maatschappelijke positie weerspiegelt waarin alle Praagse Joden gevangen zaten: hun worsteling bij de bepaling van de eigen identiteit, de geringe acceptatie, het schipperen in hun gedragslijn, waaruit opvoedkundige conflicten voortvloeiden. De aanleiding tot een emotionele uitbarsting bij de vader vormden bijvoorbeeld Kafka’s bezoeken aan het café chantant ‘Savoy’ in 1911-1912. De auteur woonde daar herhaaldelijk de opvoeringen bij van de Oost-Joodse toneelgroep onder leiding van Jizchak Löwy, over wie vader zich het gezegde permitteerde van ‘met honden naar bed gaan en met vlooiën opstaan’.⁶⁴ Löwy werd door vader vergeleken met ‘Ungeziefer’, (ongedierte), een begrip dat ook voor Gregor Samsa in *Die Verwandlung* wordt gehanteerd.⁶⁵ Ook nog over andere mensen, voor wie de zoon sympathie had getoond, kon vader zich uitputten in vernederende opmerkingen. Van vaders slachtoffers beperkt Kafka zich in deze passage van de Brief tot Löwy: “Unschuldige, kindliche Menschen, wie z. B. der jiddische Schauspieler Löwy, mußten das büßen”.⁶⁶ Het ging hier om meer dan een sociaal-psychologisch conflict over een zoon wiens vriendschap met een toneelspeler de vader onwelgevallig was. Wellicht was angst voor sociale declassering het eigenlijke motief van de vader om de contacten van zijn zoon met het chassidische oostjodendom met krenkende uitlatingen af te doen. Voor Kafka zelf hield dit contact een herbezinning in op zijn joodzijn en op het zionisme.⁶⁷ Hermann Kafka moet kennelijk deze Oost-Joden hebben geminacht; dit blijkt ook uit de passage van 3 november 1911 in Kafka’s dagboek, waarin hij ten aanzien van zijn vriendschappelijke omgang met Jizchak, zijn vader nogmaals het spreekwoord van de honden en de wantsen in de mond legt: “Löwy – Mein Vater über ihn: ‘Wer sich mit Hunden zu Bett legt, steht mit Wanzen auf’”.⁶⁸ Al eerder – op 31 oktober 1911 – had Kafka hatelijke opmerkingen van zijn vader moeten aanhoren over Löwy en Max Brod, getuige een dagboektirade:

Um es nicht zu vergessen, für den Fall, daß mich mein Vater wieder einmal einen schlechten Sohn nennen sollte, schreibe ich mir auf, daß er vor einigen Verwandten ohne besonderen Anlaß, sei es nun, um mich einfach zu drücken, sei es, um mich vermeintlich zu retten, Max einen ‘meschuggenen Ritoch’ [bedoeld is Max Brod: ‘ein verrückter Brausekopf’] nannte und daß er gestern, als Löwy in meinem Zimmer war, mit ironischem Körperschütteln und Mundverziehen von fremden Leuten sprach, die da in die Wohnung gelassen werden, wozu man so nutzlose Beziehungen anknüpfe usw. –Ich hätte es doch nicht aufschreiben sollen, denn ich habe mich geradezu in Haß gegen meinen Vater hineingeschrieben, [...].⁶⁹

⁶² Ibid., p. 155.

⁶³ Ibid., p. 154.

⁶⁴ Brod, Max (red.): Franz Kafka: Tagebücher 1910-1923. S. Fischer Verlag. Lizenzausgabe von Schocken Books New York 1948-1949, p. 139. Vgl. Binder, Hartmut (red.): Franz Kafka: Kafka-Handbuch. Bd. 2: Das Werk und seine Wirkung, p. 503 en p. 534.

⁶⁵ Kafka, Franz: *Die Verwandlung*, p. 177. Vgl. Kafka, Franz: *Tagebücher*. Kritische Ausgabe. Frankfurt am Main 1990, p. 223.

⁶⁶ Kafka: *Brief*, p. 154.

⁶⁷ Vgl. Schillemeit, Jost: ... Unsere allgemeine und meine besondere Zeit. Autobiographie und Zeitgenossenschaft in Kafkas Schreiben. In: Wilhelm Emrich, Bernd Goldmann (red.): Franz Kafka. Symposium 1983. Mainz 1985, p. 329-353. Hier: p. 341-342: Kafka’s toenemende belangstelling voor het zionisme, hetgeen o.a. blijkt uit zijn een brief aan Felice van 12 september 1916.

⁶⁸ Kafka, Franz: *Tagebücher*. Kritische Ausgabe. Frankfurt am Main 1990, p. 223.

⁶⁹ Kafka, Franz: *Tagebücher 1910-1923*. Hrsg. von Max Brod. New York 1948, p. 132 (31-10-1911).

De ‘affaire Löwy’ zat de auteur kennelijk zo hoog dat hij er dus in de Brief nog op terugkomt. Hij vond het onredelijk en tactloos dat de toneelspeler het bij de vader moest ontgelden: “So spricht mein Vater über meinen Freund (den er gar nicht kennt) nur deshalb, weil er mein Freund ist”[...].⁷⁰ Herhaaldelijk komt de auteur in een steeds ander verband nogmaals terug op het ingeslepen wantrouwen van de vader tegenover mensen met wie hij omging. Hij verdenkt hem ervan dat hij de vriendschap van de zoon met vreemdelingen opvat als een schadeloosstelling voor de teloorgang van de familiale binding (“den Entgang am Familienleben”).⁷¹ Als gevolg van de krenking inzake Löwy ontstak Franz Kafka vervolgens in woede: op zijn beurt beledigde hij zijn vader met een woord, waarvan hij de draagwijdte al berouwde op het moment van de uitspraak. Welk woord dat was, wordt niet gezegd. In de volgende alinea’s schrijft hij conflictsituaties toe aan het heerszuchtige temperament en de machtswellust van zijn vader.⁷² Ook verwijt hij hem een gebrek aan inlevingsvermogen. Dergelijke aantijgingen overstijgen het strikt persoonsgebonden niveau van een vader-zoonconflict en zijn aanwijzingen voor een duiding in een breder maatschappelijk-existentieel verband. Los daarvan rijst het vermoeden van literaire stilering, vooral in passages waarin het vader-zoonconflict niet direct op de voorgrond staat.⁷³ Genese en bestaansgrond van de tekst berusten op Kafka’s verlovingsperikelen en het basisconflict dat hij hierover met zijn vader had.

Bij de passage over de eetwetten geldt de vraag of de vegetariër Kafka bepaalde feiten niet op overdreven wijze heeft ingekleurd.⁷⁴ Het betreft hier de beschrijving van de wijze, waarop de vader de tafelmanieren in huize Kafka decreteerde: geen getreuzel en niet praten bij het eten, niet op botten bijten, niet slurpen en voorkomen dat eten op de grond valt.⁷⁵ De auteur constateert: bij vader lagen uiteindelijk de meeste etensresten onder de stoel, zijn mes droop van de jus, hij knipte zijn nagels aan tafel, sleep zijn potloden en pulkte met een tandenstoker in zijn oren. Het feit dat vaders eetlessen in strijd zijn met zijn eigen gedrag, verhindert affectieve binding van het kind aan de vader. Quod licet Iovi, non licet bovi. Als gevolg van de vaderlijke inconsequenties ervoer de verongelijkte Kafka drie verschillende werelden. Allereerst een wereld met wetten die alleen voor hemzelf golden: in die wereld moest ‘slaaf’ Franz Kafka zien te overleven. In de tweede wereld leefde de vader: die wereld bestond uit naar willekeur overheersen, uit het uitvaardigen van bevelen en de ergernis die eruit voortvloeide, wanneer die bevelen niet werden opgevolgd. In een derde wereld leefde de overige mensheid in gelukzaligheid, want bevrijd van bevelen en gehoorzamen.

In volgende passages rond de opvoedkundige patstelling weidt Kafka uit over het autoritaire optreden van de vader naar andere familieleden toe:⁷⁶ naar zijn zevenjarige kleinzoon Felix (zoon van Kafka’s zuster Elli) en naar zijn zuster Ottla in de periode van haar adolescentie. De gebeurtenissen moeten de visie van de auteur in het conflict ondersteunen. Volgens de auteur dreigde de vader herhaaldelijk met de verbodsbepaling ‘Kein Wort der Widerrede’,⁷⁷ waardoor de zoon wegkroop en – zoals hij het in de Brief

⁷⁰ Kafka: Brief, p. 154.

⁷¹ Ibid., p. 185.

⁷² Ibid., p. 156.

⁷³ Vgl. Politzer, Heinz: Franz Kafka, der Künstler. Frankfurt/M. 1965, p. 411-412.

⁷⁴ Kafka: Brief, p. 156-157.

⁷⁵ Ibid., p. 155.

⁷⁶ Ibid., p. 157-159.

⁷⁷ Ibid., p. 160.

uitdrukte – het spreken in het openbaar verleerde. Tegenover die talige hulpeloosheid stond het oratorisch rijke palet aan hulpmiddelen van de vader: schelden, dreigen, ironie, boosaardig lachen, zelfbeklag, waarmee de vader uitdrukking gaf aan zijn superioriteitsgevoel:

Deine äußerst wirkungsvollen, wenigstens mir gegenüber niemals versagenden rednerischen Mittel bei der Erziehung waren: Schimpfen, Drohen, Ironie, böses Lachen und – merkwürdiger Weise – Selbstbeklagung.⁷⁸

Ironie en sarcasme bewerkstelligen in opvoedingssituaties meestal geen positieve houding bij kinderen. Onaangenaam is de gesprekssituatie waarin persoon A aan persoon B iets vraagt over persoon C, in aanwezigheid van C. Vader stelt moeder een vraag over hem, waaruit Kafka concludeert dat de vader hem als object beschouwt:

Ein besonderes Vertrauen hattest Du zur Erziehung durch Ironie, sie entsprach auch am besten Deiner Überlegenheit über mich. Eine Ermahnung hatte bei Dir gewöhnlich diese Form: “ Kannst du das nicht so und so machen? Das ist Dir wohl schon zuviel? Dazu hast Du natürlich keine Zeit? ” und ähnlich. Dabei jede solche Frage begleitet von bösem Lachen und bösem Gesicht. Man wurde gewissermaßen schon bestraft, ehe man noch wußte, daß man etwas Schlechtes getan hatte. Aufreizend waren auch jene Zurechtweisungen, wo man als dritte Person behandelt, also nicht einmal des bösen Ansprechens gewürdigt wurde; wo Du etwa formell zur Mutter sprachst, aber eigentlich zu mir, der dabeisaß, zum Beispiel: “Das kann man vom Herrn Sohn natürlich nicht haben’ und dergleichen”.⁷⁹

Geslagen door zijn vader werd Kafka in zijn herinnering slechts zelden. Als kleuter was hij vooral bang voor dreigementen die in zijn perceptie aan een lijfstraf voorafgingen: het rood worden van vaders gezicht, het losknopen van bretels, het klaarleggen van bretels op de stoelleuning, het schreeuwend om de tafel heenlopen en het kind achtervolgen.⁸⁰ In dit laatste geval redde de moeder ‘scheinbar’ het kind, een indicatie dat Kafka zijn moeder beschouwde als de verlengde arm van vader. Hij vergelijkt zich met een ter dood veroordeelde, die op het laatste ogenblik gratie krijgt terwijl de strop voor zijn ogen bungelt. Wie dit meemaakt, verzucht hij, lijdt zijn verdere leven daaronder.⁸¹

Vaak gebruikt de auteur ten aanzien van zichzelf of de relatie met zijn vader beeldspraak, waarin hij (zoals in *Die Verwandlung*) als insect fungeert. In eerste instantie vermeldt hij dat het schrijven hem zelfstandigheid opleverde. Maar dit hoopvolle gegeven slaat om in reddeloosheid, wanneer hij zijn relatieve zelfstandigheid vergelijkt met de situatie van een worm, waarvan het achterste deel door een voorbijganger is platgetrapt, waarna de voorste lichaamshelft zich naar de kant slepend in veiligheid brengt:

Hier war ich tatsächlich ein Stück selbständig von Dir weggekommen, wenn es auch ein wenig an den Wurm erinnerte, der, hinten von einem Fuß niedergetreten, sich mit dem Vorderteil losreißt und zur Seite schleppt.⁸²

In Kafka's oeuvre zijn allegorische dierenfiguren sterk vertegenwoordigd. De scheidslijn tussen mens en dier is bij deze figuren vervaagd. In zijn menswording heeft Rotpeter in *Ein Bericht für eine Akademie* zich de slechtst denkbare menselijke gedragingen het eerst

⁷⁸ Ibid., p. 160.

⁷⁹ Ibid., p. 162.

⁸⁰ Ibid., p. 160, 163, 168.

⁸¹ Ibid., p. 168.

⁸² Ibid., p. 192.

toegeëigend. Samsa in *Die Verwandlung* blijft na zijn metamorfose reflecteren als een angstige mens en de verdierlijkte paardeknecht in *Ein Landarzt* beschikt over onbeheersbare kracht.⁸³ In de tijd van zijn huwelijksplannen schrijft Kafka over “tiefste Sorgen”⁸⁴ die hem kwellen als gevolg van zijn hypochondrie. In de algemene psychische malaise waarin hij verkeert, vreten ze aan hem als wormen aan een lijk: “..., sie vollenden wie Würmer die Arbeit am Leichnam, aber entscheidend getroffen bin ich von anderem”.⁸⁵ Aan het eind van de Brief formuleert Kafka een fictieve repliek van zijn vader.⁸⁶ Hij verbeeldt zich daar dat zijn vader inmiddels de Brief heeft gelezen. In de repliek noemt de vader hem ‘lebensuntüchtig’. Wederom verschijnt de insectenallegorie ten tonele; de zoon is daar een ongedierte, een steekvlieg en een bloedzuiger:

Und den Kampf des Ungeziefers, welches nicht nur sticht, sondern gleich auch zu seiner Lebenserhaltung das Blut saugt.⁸⁷

In de Brief wordt de moeder af en toe even terloops vermeld.⁸⁸ Soms richt de vader in formele zin het woord tot de moeder, terwijl de boodschap in terechtwijzende zin voor hem bedoeld was.⁸⁹ Afgezien van de boosaardige ironie bij de indirecte communicatievorm, ontstaat hier de indruk dat aan de moeder slechts de rol van passieve toehoorder was toebedeeld, die niet geacht werd te bemiddelen. Het conflict tussen de beide Kafka’s speelt zich af binnen een patriarchaal gerichte machtsstrijd, waarin de vrouwen een subalterne rol spelen. De auteur beschouwde zijn moeder als de verlengde arm van zijn vader. Hierdoor kon de relatie met haar ook niet goed zijn; hij omschreef haar als “Treiber in der Jagd”, al ondernam zij af en toe pogingen om verzoenend op te treden.⁹⁰ Het waren lijmpogingen, die Kafka ervan moesten weerhouden om thuis weg te lopen. De lijmpogingen van de moeder getuigden van haar onderdanigheid: daarbij hanteerde zij volgens Kafka uitdrukkingen als ‘Gut-sein’, ‘vernünftige Rede’, waarmee ze erin slaagde de zoon terug te drijven in de actieradius van vader.⁹¹ De zoon neemt haar deze houding kwalijk; hij verwijt haar een te onderdanige verbondenheid met haar man. Ze neemt de veroordelingen van de vader ten opzichte van zijn kinderen kritiekloos over. In een verdere passage voegt de auteur eraan toe dat zijn moeder eveneens de oordelen van vader ten aanzien van de vrijheidslievende Ottla blindelings overnam.⁹²

Uit de Brief blijkt nergens dat er ook in de vroegste kindsheid tussen moeder en zoon geen hechte band zou hebben bestaan. De volwassen ikpersoon laat vooralsnog de moeilijke positie van Julie Löwy onvermeld tijdens zijn vroegste levensfase, waarin zij misschien niet altijd in staat was om haar enige overlevende zoon voldoende liefde en geborgenheid te geven. Er was de vroeg gestorven Georg, de nieuwe zwangerschap en het overlijden van Heinrich. Bovendien moest Julie in die tijd haar man in zakelijke aangelegenheden bijstaan, want het financieel welslagen van zijn onderneming was in het

⁸³ Vgl. Kafka, Franz: *Forschungen eines Hundes*.

⁸⁴ Kafka: Brief, p. 194.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 208.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 214-216.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 215.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 148, 161. Pas in alinea 22 wordt de moeder vermeld.

⁸⁹ Kafka: Brief, p. 162.

⁹⁰ *Ibid.*, p. 167.

⁹¹ *Ibid.*, p. 167.

⁹² *Ibid.*, p. 175-176.

begin onzeker. Al bij al blijft de hypothese van een opzettelijk liefdeloze moeder tamelijk wankel. In de tweede passage rond de moeder reflecteert de auteur wel over haar moeilijke positie in de periode waarin de zussen opgroeiende kinderen waren: de moeder was kop van jut, op wie alle leden van de familie in het teken van de heersende strijdcultuur onverbiddelijk inhamerden” (“rücksichtslos einhämmerten”), op wie de agressie zich ontladde: “auf der Mutter tobten wir uns aus”.⁹³ Nergens anders wordt haar ondergeschoven positie trefzekerder getypeerd, dan waar Kafka zijn vader als zijn eigenlijke opvoeder karakteriseert: “Und weil Du mein eigentlicher Erzieher warst, wirkte das überall in meinem Leben nach.”⁹⁴

Op diverse plaatsen van zijn betoog weidt Kafka uit over de relatie van de vader met zijn dochters. Over Ottla wordt het meest gerept, over Vally het minst. Een verklaring hiervoor kan zijn dat Kafka – gelet op de briefwisseling tussen beiden – meer affiniteit had met Ottla. Vally beschouwde hij als de meest gezagsgetrouwe dochter: “Am glücklichsten in ihrer Stellung zu Dir, war Vally”.⁹⁵ Ten aanzien van haar huwelijk met Oskar Pollak typeert Kafka Vally in het dagboek ook als burgerlijk-gezagsgetrouw.⁹⁶ Over Ottla herinnert Kafka zich de reactie van zijn vader op de plannen met betrekking tot haar toekomstige beroepskeuze. De auteur verwijt zijn vader vooringenomenheid tegenover Ottla. Voor de zakelijke argumenten van Ottla, wordt hij direct zo ontoegankelijk, dat elke toelichting hem – in de voorstelling van de auteur – enkel nog bozer maakt. Als Kafka daarop ter illustratie zijn vader citeert, constateert de lezer een discrepantie tussen citaat en begeleidend commentaar:

“Mach, was Du willst; von mir aus bist Du frei; Du bist großjährig; ich habe Dir keine Ratschläge zu geben”.⁹⁷

Kafka vertelt dat zijn vader deze woorden met woedende ondertoon uitsprak. Desondanks bevat de uitspraak, als men ze zakelijk beoordeelt, elementen van een realistische attitude. Vader legt zich namelijk bij de feiten neer, ook al gebeurt dit met enige korzeligheid. Volgens de auteur had de vader haar moeten stimuleren in haar beroepskeuze in plaats van haar die keuze te verbieden. Gelet op de toenmalige benauwende maatschappelijke situatie kunnen de reserves van de vader ten aanzien van Ottla's beroepskeuze op goede gronden gebaseerd geweest zijn.

Vervolgens vertelt Kafka hoe vader zijn zuster Elli ooit smalend ‘breite Mad’ (=Maid) noemde, omdat zij met haar stoel ver van de eettafel wilde af zitten.⁹⁸ Daarna begon vader dochter Elli overdreven na te apen. Kafka vertelt er eerlijkheidshalve bij, dat Elli jarenlang boos op hem geweest is, omdat hij het conflict met leedvermaak waarnam: “Es war für mich ein Fest der Bosheit und der Schadenfreude”.⁹⁹ Later had hij begrepen dat Elli's ‘ver van tafel zitten’ voor vader slechts een aanleiding was geweest om ‘los te barsten’ (‘Anlaß zum Losbrechen’).¹⁰⁰ Van Elli vertelt de auteur verderop dat zij erin

⁹³ Ibid., p. 176.

⁹⁴ Ibid., p. 159.

⁹⁵ Ibid., p. 177.

⁹⁶ Kafka, Franz: Tagebücher. Kritische Ausgabe. Frankfurt am Main 1990, p. 557 (3. Mai 1913).

⁹⁷ Kafka: Brief, p. 158.

⁹⁸ Ibid., p. 163.

⁹⁹ Ibid., p. 163.

¹⁰⁰ Ibid., p. 163.

geslaagd was om zich aan de invloed van vader te onttrekken, hoewel de auteur dat van haar niet had verwacht.¹⁰¹ In zijn visie was zij een schuw, boosaardig, schuldbewust, lusteloos kind geweest wiens karakter Kafka aan dat van hemzelf herinnerde, zonder dat dit tot onderlinge genegenheid leidde. Het feit dat Elli trouwde en kinderen kreeg, maakte haar tot een opgewekte en moedige vrouw.

De Brief bevat een aantal vaderlijke klachten, die de kinderen ervan moesten doordringen hoe ongelukkig en armoedig zijn eigen jeugd wel niet was geweest:

Schon mit sieben Jahren mußte ich mit dem Karren durch die Dörfer fahren'.
Wir waren glücklich, wenn wir Erdäpfel hatten'.
Als kleiner Junge mußte ich schon nach Pisek ins Geschäft'.¹⁰²

Na de opsommingen van al zijn ontberingen concludeert hij dat zijn kinderen 'het te goed hadden' ("daß es uns zu gut ging").¹⁰³ Dat zij geen gebrek leden, daarvoor zouden zij hun hardwerkende vader dankbaar moeten zijn. Impliciet lag in de klachtenlitanie en de dankbaarheidseis de rechtvaardiging besloten van een autoritaire opvoedingspraktijk. Die laatste is tegenstrijdig aan het breed uitgemeten emancipatietraject dat de opvoeder over zijn eigen verleden aan zijn kinderen voorlegt. Behalve ondankbaarheid werden op de kinderen – volgens de auteur – ook de invectieven losgelaten: ongehoorzaamheid, geëxalteerdheid, verraad, gekheid. De vraag blijft onbeantwoord in hoever de kinderen Kafka met hun leeftijdsverschillen dergelijke aantijgingen elk op identieke wijze als persoonlijke krenkingen hebben ervaren. Verrassend is de passage, waar Kafka verraadt hoe hij met minstens één ander kind – 'wir anderen' – Vally tegen haar vader heeft opgezet. Met deze uitlating heeft Kafka het beeld van het willoze slachtoffer dat hij van zichzelf oproept, enigszins onderuit gehaald:

Das Verhältnis Vallis zu Dir wäre sogar vielleicht noch freundlicher geworden, wenn wir anderen es nicht ein wenig gestört hätten.¹⁰⁴

Nog uit een ander detail blijkt dat Kafka niet alleen slachtoffer was: waar hij vertelt dat hij het taalgebruik van zijn vader observeerde, met name diens voorliefde voor platitudes, waar vader zelf het hardst om lachte. Dergelijke observaties vormden bij Franz (en de zusters) de aanleiding voor 'Getuschel' en 'Spaß'.¹⁰⁵ De vader werd daarop voor gek gezet. Iemand die zijn vader voor gek zet waar hij zelf bij zit, is niet altijd een geremd persoon. De vader doorziet dat de zoon grappen maakt ten koste van hem en hij verwijt hem gebrek aan respect. In dit verband mag herinnerd worden aan de opvoedkundige maatregelen van Kafka zelf naar zijn zusters toe, die het beeld van de geremde jongen dat hij in de Brief

¹⁰¹ Ibid., p. 177.

¹⁰² Ibid., p. 169. In het dagboek van 26 december 1911 somt Kafka soortgelijke vaderlijke ontboezemingen op, waarvan hij veronderstelt dat ze dezelfde intentie hebben, namelijk: de kinderen Kafka ervan te doordringen hoe dankbaar ze moeten zijn dat ze in een gelukkige tijd leven. Hier bestaat de jeugdellende van vader Kafka uit: 'infolge ungenügender Winterkleidung offene Wunden an den Beinen haben', 'häufig hungern', 'ein Wägelchen im Winter sehr früh am Morgen durch die Dörfer schieben'. Kafka, Franz: Tagebücher. Kritische Ausgabe. Frankfurt am Main 1990, p. 323. Ook hier is Kafka's commentaar ronduit negatief: hij vindt de tirade van de vader onaangenaam om naar te luisteren.

¹⁰³ Kafka: Brief, p. 170.

¹⁰⁴ Ibid., p. 177.

¹⁰⁵ Ibid., p. 166.

oproep, nuanceren.¹⁰⁶ Over Ottla durft Kafka ineens niet goed te schrijven, omdat daarmee het effect van de Brief onderuit gehaald wordt: “Von Ottla wage ich kaum zu schreiben; ich weiß, ich setze damit die ganze erhoffte Wirkung des Briefes aufs Spiel”.¹⁰⁷ Waarom het schrijven over Ottla hem niet goed uitkwam, verklaart Kafka met de mededeling dat Ottla een tijdlang gearzeld heeft wiens bondgenote zij wilde zijn.¹⁰⁸ Het is denkbaar dat Ottla’s vergelijkbare positie een belemmering kon zijn voor het breed uitmeten van zijn eigen deplorabel geachte situatie. Ottla’s positie kon zijn argumentatie verzwakken en stellig zou zijn vader hier munitie vinden voor de tegenaanval. Voorop in Kafka’s beschouwingen over Ottla zijn de bespiegelingen over de aandelen Löwy en Kafka in haar karakter.¹⁰⁹ In de ogen van de vader was Ottla nog boosaardiger dan hijzelf, zo betoogt hij. Tussen hem en zijn vader was immers sprake van een ongelijke strijd: “ich war bald erledigt”.¹¹⁰ Zijn zuster echter had een vechtersmentaliteit. Volgens Kafka had zijn vader ook het gevoel dat Ottla opzettelijk probeerde om hem te ergeren. Daardoor zag de vader Ottla als een duivelse persoon. Hij en Ottla spanden samen tegen de vaderlijke autoriteit:

Du siehst uns zwar, [...] oft beisammen, wir flüster, lachen, hie und da hörst Du Dich erwähnen. Du hast den Eindruck von frechen Verschwörern.¹¹¹

Een dergelijke sfeerscheppende beschrijving zaait twijfel over de slachtofferrol van Kafka. Hier groeit de indruk van literaire stilering. Wellicht voorzag hij dat ook de vader bij lezing van de Brief zichzelf als slachtoffer zou beschouwen, want hij probeert de verdenking van een samenzwering te ontzenuwen. In die gedachtegang zwakte hij het samenspel tussen hem en Ottla af tot een ‘merkwaardig soort samenzweerdens’ (“Merkwürdige Verschwörer”).¹¹² Ottla is bedroefd, omdat zij zich ondanks haar slechte relatie, goed kan verplaatsen in het vaderlijke leed. Kafka is wanhopig. Hun samenzijn, waarin vader het onderwerp van hun gesprek vormde, moet lijken op de situatie van twee beklagden in een proces waarin hun vader de rechter is; in hun samenzijn spannen zij zich in om alle aspecten van dit proces gezamenlijk door te spreken.

In de Brief komt uitvoerig de relatie van de vader aan de orde met de ‘buitenwereld’. Dikwijls was Kafka getuige geweest van scheldtirades aan het adres van mensen die beroepshalve zijn vaders pad kruisten. Als kind voelde hij dit aan alsof deze woede-uitbarstingen ook tegen hem gericht waren. Scheldpartijen aan het adres van buitenstaanders op zichzelf te betrekken, wijst op psychische dissociatie of hypergevoeligheid voor woede-uitbarstingen: dat blijkt ook uit de passage waar hij vertelt hoe hij zijn ontslag bij de Assecurationi Generali ten overstaan van zijn chef motiveerde met het argument dat hij de scheldpartijen aldaar niet kon verdragen, ook al hadden ze niets met zijn persoon te maken.¹¹³ In dezelfde paragraaf beschrijft Kafka in hoofdzaak de zakenman Hermann Kafka en zijn tirannieke omgang met het personeel. Al in zijn kindertijd had hij zijn vader op een manier horen tekeergaan, die in zijn jeugdig

¹⁰⁶ Brod, Max: Über Franz Kafka: Franz Kafka. Eine Biographie. Hamburg 1966 (= Fischer 735), p. 116.

¹⁰⁷ Kafka: Brief, p. 178.

¹⁰⁸ Ibid., p. 180.

¹⁰⁹ Ibid., p. 179.

¹¹⁰ Ibid., p. 179.

¹¹¹ Ibid., p. 180-181.

¹¹² Ibid., p. 181.

¹¹³ Ibid., p. 172. Vgl. Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 346.

bevattingsvermogen onbestaanbaar was in de rest van de wereld. De vader noemde zijn employés ‘betaalde vijanden’;¹¹⁴ meer dan eenmaal sprak hij over een commies met een longziekte de verwensing uit dat deze ‘zieke hond’ zou creperen.¹¹⁵ Het kind Kafka veronderstelde dat zijn vader een even groot schrikbeeld voor deze buitenstaanders vormde als voor hemzelf. De volwassen Kafka herziet deze visie en veronderstelt nu dat de slachtoffers van weleer sterke zenuwen hadden.¹¹⁶ De incidenten voedden hoe dan ook de weerzin voor het zakenleven bij de zoon. Deze weerzin heeft vader op zijn beurt gekrenkt: hij verwijt de zoon ongeschiktheid voor het zakenleven en hooghartigheid, iemand die “höhere Ideen im Kopf” heeft.¹¹⁷ Hier krijgt de moeder ook een veeg uit de pan, omdat hij veronderstelt dat moeders mening door vader werd afgedwongen. Nooit was in Kafka’s ogen zijn vader tevreden over de prestaties van zijn personeel. Hij herinnert zich hoe zijn vader op de ‘betaalde vijanden’ loshackte¹¹⁸ en ontwikkelde daaruit de neiging om het personeel te verzoenen met zijn familie. Dat hij aan de kant van het personeel stond, bleek uit zijn deemoedige en bijna onderdanige bejegening.¹¹⁹ Kafka moest tegenover de werknemers goedmaken wat zijn vader hun had aangedaan:

... denn ich mußte ja, wie ich schon sagte, das an ihnen gutmachen, was Du unter meiner Mitverantwortung im Geschäft an ihnen verschuldet hattest.¹²⁰

Ter adstructie van zijn betoog brengt hij de vreugdeloze omgang ter sprake tussen Hermann Kafka en nicht Irma, die in het bedrijf werkzaam was geweest.¹²¹ Hij herinnert zich vaders uitspraak over Irma, na haar vertrek: “Die Gottselige hat mir viel Schweinerei hinterlassen”.¹²² Deze uitspraak kwalificeert hij enerzijds als bijna godslasterlijk; anderzijds stelt hij dat de uitspraak de ‘onschuld’ van de vader aantoonde in zijn behandeling van mensen: eigenlijk is zijn vader een kind gebleven dat in alle onschuld kwetsende dingen zegt.

Hoe verder hij zich van zijn gezin en zijn bedrijf verwijderde, des te vriendelijker, toegeeflijker, beleefder werd de vader. Aldus Kafka’s inschatting. Een tiran die zich buiten zijn invloedssfeer begeeft, heeft geen reden meer om zich despotisch op te stellen. Zodoende doet hij zich bij buitenstaanders voor als goedmoedig persoon. Kafka baseert zijn zienswijze op de groepsfoto’s uit het kuuroord Franzensbad, waar zijn vader vrolijk op de voorgrond staat: “wie ein König auf Reisen”.¹²³ Alle anekdotes die Kafka junior hier over senior te berde brengt, bevestigen het wederzijdse wantrouwen en als gevolg daarvan de aantasting van zijn zelfvertrouwen en ontwikkeling van schuldbesef.¹²⁴ Hij herinnert zich hoe er niet één belangrijk persoon voor hem als kind was, wiens optreden niet ten minste één keer door zijn vader werd afgekraakt. Het vaderlijke wantrouwen tegenover de boze buitenwereld vond bij de jonge Kafka geen bevestiging, aangezien hij in zijn beleving

¹¹⁴ Ibid., p. 173.

¹¹⁵ Ibid., p. 173: “Er soll krepieren, der kranke Hund”.

¹¹⁶ Ibid., p. 173.

¹¹⁷ Ibid., p. 175.

¹¹⁸ Ibid., p. 174.

¹¹⁹ Ibid., p. 174 (“gehörte ich notwendig zur Partei des Personals”).

¹²⁰ Ibid., p. 183.

¹²¹ Ibid., p. 181.

¹²² Ibid., p. 182.

¹²³ Ibid., p. 183.

¹²⁴ Ibid., p. 184-185. Vgl. Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 85.

alleen maar overal ‘uitstekende mensen’ aantrof (‘unerreichbar ausgezeichnete Menschen’).¹²⁵ De volwassen auteur distantieert zich hier niet van het wereldbeeld van het kind. Het voorgevoegd bijwoord ‘unerreichbar’ doet merkwaardig aan: waarom zijn personen, van wie eerst gezegd wordt dat ze ‘irgendwie für mich bedeutend’ zijn, ineens ‘onbereikbaar voortreffelijk’?¹²⁶ Hoe weet een kind wie voor hem betekenisvol is en of een persoon ‘geweldig voortreffelijk’ is? Misschien heeft de vader zijn zoon op onhandige wijze al te generaliserend gewaarschuwd voor de boze wereld.

Kafka verwijt zijn vader een huichelachtige houding ten aanzien van de joodse religie. De zoon is teleurgesteld over de geringe mate van religiositeit bij zijn vader. Als exponent van het min of meer geassimileerde Praagse jodendom was Hermann Kafka een ‘4-Tage-Jude’: hij bezocht de tempel slechts bij de feestdagen en op de verjaardag van de keizer; daar behoorde hij dan volgens Kafka tot de indifferenten.¹²⁷ De jonge Kafka moest mee, liep er wat rond of zat er verveeld te geeuwen. Hermann Kafka wilde zijn kinderen laten kennismaken met hun Joodse achtergrond, maar als gesecculariseerde burger wilde hij ze niet in diepgaand religieuze zin opvoeden.¹²⁸ Kafka veronderstelt dat zijn vader nog enige Joodse identiteit had meegebracht uit de dorpsgemeenschap van zijn jeugd. Maar die geringe orthodox-joodse erfenis was verkommerd door zijn leven in de stad en bij de militairen. In religieus opzicht heeft Hermann Kafka zijn zoon de nodige vrijheid gegund. Kennelijk heerste thuis geen religieus klimaat. Kafka herinnert zich de “Sederabend” (pesach), die steevast ontaardde in een komedie met lachkrampen: “allerdings unter dem Einfluß der größer werdenden Kinder”!¹²⁹ Kennelijk was in dit familiale samenzijn de sfeer ontspannen en was vader niet allesoverheersend streng. Toch neemt Kafka het zijn vader kwalijk dat hij hem met een “Nichts von Judentum” heeft opgevoed.¹³⁰ Verder plaatst hij het conflict over de beleving van de joodse religie niet in een bredere maatschappelijk-historische context. Misschien waren hem de gevallen onbekend, waarin Joodse vaders en hun intellectuele zonen ten aanzien van de praktisering en de orthodoxie van de religie conflicten met elkaar uitvochten. Vrijwel altijd traden daarbij de divergenties scherper naar voren dan bij vaders en zonen uit christelijke milieus. Kafka’s positie in de religieuze conflictsituatie met zijn vader resulteerde in een contrapuntische situatie ten opzichte van wat zich meestal voordeed: meestal accepteerden atheïstische zonen het godsgeloof van hun Joodse vaders of grootvaders niet meer. Elke discussie over uit de religie voortvloeiende geboden en verboden, mondde uit in een woordenstrijd met als resultaat psychische verwonding en verwijdering.¹³¹

Op grond van zijn behoefte op latere leeftijd aan spiritualiteit was Kafka ontevreden over het “ärmliche Glaubensmaterial”¹³² dat hem in het ouderlijk huis werd aangeboden.

¹²⁵ Brief, p. 185.

¹²⁶ Ibid., p. 184.

¹²⁷ Binder, Hartmut (red.): *Der Mensch und seine Zeit*. Stuttgart 1979, p. 217.

¹²⁸ Vgl. Stach: *Kafka. Die frühen Jahre*, p. 168-169.

¹²⁹ Kafka: Brief, p. 187.

¹³⁰ Ibid., p. 186.

¹³¹ Sperber, Manès: *Die vergebliche Warnung. All das Vergangene*. München 1979 (= DTV 1485), p. 32. Manès Sperber (1905-1984) – een auteur uit een jongere generatie – vertelt in zijn terugblik op zijn jeugd, hoe onverzoenlijk het conflict met zijn vader rond de religie was; deze vader koppelde namelijk – volgens Sperber – het voortbestaan van het Joodse volk aan het vasthouden aan de religieuze traditie. In zijn memoires schrijft hij wat voor zijn vader als onomstotelijke waarheid gold: “Ohne das Bündnis mit Gott hatte das Judesein weder Sinn noch Bestand”.

¹³² Kafka: Brief, p. 187.

Het ongenoegen moest hem sterken in zijn pogingen om te ontstijgen aan het conflict met zijn vader.¹³³ In de Brief blijft de levensbeschouwelijke positie van Kafka's moeder onbesproken, terwijl Kafka nochtans wist dat zijn overgrootvader van moederszijde rabbijn was.¹³⁴ Kafka's kritiek op zijn gebrekkige religieuze opvoeding laat onverlet dat de religieuze dimensie in de opvoeding, grofweg vanaf Nietzsche aan belang had ingeboet, zowel wat het concrete opvoedingspatroon betreft als in de beschouwingen over opvoeding tijdens het fin de siècle.¹³⁵ Op de geseclariseerde opvoedingsstrategie van de vader in de Brief rust een vloek. Met hetzelfde dilemma – het noodlot in relatie tot opvoeding – had Goethe al geworsteld in *Wilhelm Meisters Lehrjahre*.¹³⁶ Als gezichtspunt is denkbaar dat Kafka het levensbeschouwelijke meningsverschil met zijn vader heeft uitvergroot. Misschien speelde in het leven van alledag dit meningsverschil niet of nauwelijks een rol, maar had Kafka het conflict nodig als aanloop tot zijn uitweiding over een brisanter strijdtoneel: de mislukte trouwplannen, die de aanleiding vormden tot het schrijven van de Brief.

Het scherpste verwijt aan het adres van de vader heeft betrekking op Kafka's moeizame relatie met vrouwen, in het bijzonder zijn mislukte trouwplannen, eerst met Felice Bauer en – in de tweede helft van 1919 – de 'Entlobung' met Julie Wohryzek; hier vertoont de tekst thematische overeenkomsten met *Das Urteil*. Alle negatieve krachten die hij als resultanten van de opvoeding door zijn vader, in zich heeft opgeslagen, vormen een psychisch 'kordon', dat hem belet in het huwelijk te treden: zijn geestelijke zwakheid, zijn schuldbesef, zijn gebrek aan zelfvertrouwen.¹³⁷ In de passus over zijn gezondheidsperikelen tijdens de adolescentie kondigt Kafka dit thema al aan, waar hij suggereert dat hij de bovenmenselijke inspanning van het 'willen trouwen' ('Heiraten-Wollen') als een oorzaak voor zijn longziekte beschouwde.¹³⁸ Bewust of onbewust leidt Kafka daarmee de lezer af van de hypothesen dat de trouwplannen vanwege de 'Lungenspitzenkatarrh'¹³⁹ waren afgeblazen of dat hij als gevolg van de voortschrijdende ziekte geen perspectief meer zag voor een duurzame relatie of voor het stichten van een gezin. Uit de grondtoon van vele brieven aan Felice blijkt Kafka's ambivalente houding ten aanzien van het huwelijk. Zowel de brieven aan Felice als later aan Milena kunnen als proeve van geestelijk exhibitionisme, van masochistische zelfbeschuldiging of van zelfmedelijden over zijn ziekte worden

¹³³ Binder, Hartmut (red.): *Der Mensch und seine Zeit*, p. 219. Ten aanzien van de atheïstische en pantheïstische geloofsovertuiging van de jonge Kafka en zijn verwijten aan het adres van zijn ten aanzien van verwaarlozing van het joodse geloof: vergelijk: Hartmut Binder: *Kafka-Kommentar zu den Romanen, Rezensionen, Aphorismen und zum Brief an den Vater*. München 1976, 443.

¹³⁴ Vgl. Stach: *Kafka. Die frühen Jahre*, p. 48.

¹³⁵ Vgl. Binder, Hartmut: *Das Werk und seine Wirkung*. Stuttgart 1979, p. 446: tijdens de Verlichting benadrukte Lessing hoezeer de begrippen opvoeding en openbaring met elkaar waren verweven en God richting gaf aan de opvoeding. Kafka's oeuvre heeft Max Brod aangezet tot het leveren van een theologisch verklaringsmodel: in zijn nawoord van "Das Schloß" schrijft hij dat de roman bedoeld was als allegorie van de goddelijke genade: hoofdpersoon K. als religieus mens zocht God. Vgl. Emrich, Wilhelm: *Franz Kafka*. Bonn 1958, p. 308, 423. Voor Emrich is K. veeleer een existentiële held, die een vergeefse strijd tot zelfverwerkelijking levert in een wereld die door collectieve machten wordt beheerst.

¹³⁶ Vgl. de discussie over noodlot en opvoeding tussen Wilhelm en een lid van de 'Turmgesellschaft'. Goethe: *Lehrjahre*, p. 423.

¹³⁷ Kafka: *Brief*, p. 199.

¹³⁸ *Ibid.*, p. 195.

¹³⁹ Vgl. de brieven van Kafka aan Ottla over de eerste ziekteverschijnselen van 29 augustus 1917 en 4/5 september 1917. In: Kafka, Franz: *Briefe an Ottla und die Familie*. Frankfurt am Main 1974. Hrsg. von Hartmut Binder, Klaus Wagenbach, p. 39 en p. 43.

gelezen.¹⁴⁰ Direct contact met de vrouwen stelde hij niet op prijs, want op de achtergrond speelde zijn angst voor seksueel contact een rol. Felice en Milena fungeerden als klankbord.¹⁴¹

In zijn reflectie over zijn blokkade (het ‘kordon’ als het resultaat van een opvoeding, die gebrek aan zelfvertrouwen en schuldbesef heeft voortgebracht)¹⁴² beseft hij dat zijn vader dit beschouwt als het onvermogen van zijn zoon om met een vrouw een duurzame relatie aan te gaan, hetgeen past in de mislukkingen, die hem op andere gebieden ten deel zouden zijn gevallen.¹⁴³ Hieruit blijkt, volgens Kafka, dat zijn vader niets begrijpt van zijn mislukte trouwplannen. Voor Kafka hangt het welslagen van de Brief af van de vraag of de vader zijn trouwpogingen in een ander licht wil zien, waarbij hij het antwoord al vreest te kennen: omdat nou eenmaal “alles misslingt”¹⁴⁴, zal ook de Brief misschien mislukken als poging om zijn vader ervan te overtuigen dat hij dingen verkeerd ziet. De auteur vergelijkt daarbij de levenshouding van de vader en zichzelf met twee mensen, van wie de ene moeiteloos vijf lage traptreden overbrugt, terwijl de andere er maar niet in slaagt om één traprede te overwinnen, die even hoog is als de andere vijf samen.¹⁴⁵ In de allegorische vergelijking sticht de vlotte trappenloper een familie, zet kinderen op de wereld en probeert ze op te voeden, zonder er veel bij na te denken. De ‘moeilijke’ trappenoverschrijder voelt zich tegen een huwelijk niet opgewassen en tegen kinderen, die in een onzekere wereld (‘in einer unsicheren Welt’) moeten opgroeien,¹⁴⁶ ook niet tegen het karakter van kinderen, wier opvoeding bij veel ouders sowieso mislukt (“denn erstens gelingt es tatsächlich nicht vielen”).¹⁴⁷ Dit troostende pessimisme maakt het eigen falen draaglijker. Over het feit dat de wereld van de Praagse Joden een kwetsbare was, bestond bij Kafka en zijn vader wellicht geen meningsverschil. Hier wordt aannemelijk, hoezeer bij de Joodse familie opvoedingsproblemen scherpere contouren konden aannemen dan elders, als gevolg van hun onzekere minderheidspositie binnen de etnisch verdeelde stad Praag.¹⁴⁸

Wanneer tussen vader en zoon al lang geen vertrouwensband bestaat, kon de vader de zoon niet voorbereiden op het sluiten van een huwelijk. Ook niet op de zedelijke normen die binnen de burgerlijk-joodse bevolkingsgroep daarover bestonden. Desondanks had de vader volgens de auteur nog bijkomend gefaald. Om die laatste zienswijze te onderstrepen, dist Kafka een anekdote op, waarin hij als puber een stadswandeling maakte met zijn ouders.¹⁴⁹ Tijdens die wandeling verweet Kafka hen, dat niet zij hem seksueel hadden voorgelicht maar medeleerlingen van het gymnasium. In een brief aan Elli uit 1921 bevestigt Kafka dit verwijt waar hij vertelt dat Hugo Hecht en een andere leerling hem op zijn zeventiende seksueel hadden voorgelicht.¹⁵⁰ Daarbij – zo had hij zijn ouders met enige

¹⁴⁰ Reich-Ranicki, Marcel: Franz Kafkas geschriebene Küsse zu seinem hundertsten Geburtstag. In: Wilhelm Emrich, Bernd Goldmann (red.): Franz Kafka. Symposium 1983. Mainz 1985, p. 257-276. Hier: p. 260, p. 264.

¹⁴¹ Binder, Hartmut (red.): Hartmut Binder: Der Mensch und seine Zeit, p. 421 en p. 423.

¹⁴² Ibid., p. 199.

¹⁴³ Ibid., p. 199.

¹⁴⁴ Ibid., p. 199.

¹⁴⁵ Ibid., p. 200.

¹⁴⁶ Ibid., p. 200.

¹⁴⁷ Ibid., p. 200.

¹⁴⁸ Vgl. Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 172-176 (De etnische onlusten in Praag van november 1897).

¹⁴⁹ Kafka: Brief, p. 202.

¹⁵⁰ Kafka, Franz: Tagebücher in der Fassung der Handschrift. In: Franz Kafka: Schriften, Tagebücher, Briefe: Kritische Ausgabe. Hrsg. von Jürgen Born u.a. Hier: Kommentarband. Hrsg. von Hans-Gerd Koch, M. Müller, M. Pasley. Frankfurt am Main 1990, p. 216-217.

pedanterie verteld – had hij zich nochtans ‘in groot gevaar’ bevonden. Maar ‘gelukkig’ was hij dankzij medeleerlingen nu overal van op de hoogte en had hij geen advies meer nodig. Dit relaas was bedoeld geweest als wraakactie. Hoe en of de moeder gereageerd heeft, vermeldt hij niet. Het blijft gissen of zijn vader hier boos was geworden of met hem de spot had willen drijven. Kafka omschrijft zijn vaders reactie summier met “Du nahmst es entsprechend Deinem Wesen sehr einfach”, hetgeen niet direct op boosheid wijst.¹⁵¹ Evenmin is ergernis het basisgevoel in de opmerking van de vader dat hij Kafka had kunnen adviseren hoe hij zonder risico’s seks had kunnen bedrijven:

...Du sagtest etwa, Du könntest mir einen Rat geben, wie ich ohne Gefahr diese Dinge werde betreiben können,¹⁵²

Kafka geeft toe deze uitspraak aan zijn vader te hebben ontlokt, een reactie, die echter haar uitwerking op de puber niet miste. Hoezeer de seksualiteit hem toentertijd niet bezighield, zijn schaamtegevoel was door dit antwoord toch zo gekrenkt, dat hij hoogmoedig het gesprek abrupt had verbroken. In zijn subjectieve beleving was dit vaderlijke advies het meest onwelvoeglijke wat er op dit gebied te verzinnen viel. Daarbij weet hij zeker dat zijn vader ook vond dat het om smerige praktijken ging:

Das, wozu Du mir rietest, war doch das Deiner Meinung nach und gar erst meiner damaligen Meinung nach das Schmutzigste was es gab.¹⁵³

Kafka verwijt zijn vader hier dezelfde soort inconsequentie als bij de eetscene en de tafelmanieren.¹⁵⁴ Een vicieuze cirkel van miscommunicatie wordt hier zichtbaar. Wat ‘schmutzig’ en ‘Schmutz’ precies inhoudt, blijft vaag. Passages in Kafka’s werk met een seksueel motief roepen meestal walging op, zijn niet erotiserend, of suggereren seksuele perversie.¹⁵⁵ Los van de natuurlijke afkeerreactie van pubers voor de seksualiteit van hun ouders: waarom tilt de zesendertigjarige auteur zo zwaar aan deze anekdote? Misschien geeft de anekdote het moment aan waarop hij de geslachtsdaad, seksualiteit in het algemeen of het gebruik van voorbehoedsmiddelen was gaan opvatten als iets smerigs.¹⁵⁶ Kennelijk moet het voorval zo traumatiserend hebben gewerkt, dat hij het mislukken van zijn latere trouwplannen daarmee in verband brengt.¹⁵⁷ Dat de vader zijn zoon hiermee zou hebben aangespoord tot ‘gevaarlose’ hoerenloperij, is een onbewezen stelling.¹⁵⁸ Gemeten naar de (mogelijk) preutsere normen van 1919, was hier wellicht sprake van een weinig

¹⁵¹ Kafka: Brief, p. 202.

¹⁵² Ibid., p. 202. Vergelijkbaar met Johann Schnitzlers reactie (“Man tut es ab”) na een vraag van de vijftientigjarige Arthur hoe hij op verstandige wijze diende om te gaan bij seksuele contacten met vrouwen. In: Schnitzler: Jugend, p. 280.

¹⁵³ Ibid., p. 203.

¹⁵⁴ Kafka: Brief, p. 156.

¹⁵⁵ Vgl. Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 265 en p. 359.

¹⁵⁶ Vgl. Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 260, p. 264-265. Seksueel getinte passages in Kafka’s literair werk, roepen weerzin op. Stach suggereert ook de mogelijke invloed van Weiningers “Geschlecht und Charakter”.

¹⁵⁷ In een dagboeknotitie van 10 april 1922 schrijft Kafka over zijn ongeïnteresseerde en afwerende houding als puber ten aanzien van seksualiteit: “Als Junge war ich (und wäre es sehr lange geblieben, wenn ich nicht mit Gewalt auf sexuelle Dinge gestoßen worden wäre) hinsichtlich sexueller Angelegenheiten so unschuldig und uninteressiert wie heute etwa hinsichtlich der Relativitätstheorie”. Kafka, Franz: Tagebücher. Kritische Ausgabe. Frankfurt am Main 1990, p. 916.

¹⁵⁸ Vgl. Stach: Kafka. Die frühen Jahre, p. 352-362 (Kafka’s bordeelbezoek 1908-1911).

fijnzinnige uitlating, in het ergste geval van vileine spot. Dat deze reactie de aanleiding vormde voor Kafka's latere falen in relationeel opzicht, wijst op een overgevoelige levensinstelling, een gekwetstheid, die hij omschrijft als: "in meinem innersten Wesen angefaßt".¹⁵⁹ Na deze confrontatie heeft hij seksualiteit verdrongen of er een walging aan overgehouden. Het laat onverlet dat diezelfde Kafka met Max Brod tussen 1905 en 1910 een geregelde bezoeker was van de bordelen en de café-chantants met 'chambres séparées' in de Praagse uitgaansbuurt en er ook vriendinnen had.¹⁶⁰

Verderop suggereert Kafka dat zijn vader vond dat hij door een voorgenomen huwelijk de goede naam van de familie Kafka te schande zou maken.¹⁶¹ Heel misschien had Kafka voor zijn trouwplannen korte tijd Gerti Wasner op het oog gehad, met wie hij in 1913 in Riva een liefdesrelatie had gehad. Op die relatie met een christelijk meisje zinspeelt hij in enkele passages van zijn dagboek.¹⁶² Het is vrijwel zeker dat de vader – in de redenering van de Brief – met de 'blamage voor de familie Kafka' de relatie bedoelde van Kafka met Julie Wohryzek, de dochter van een Joodse schoenmaker. Kafka had Julie in het voorjaar van 1919 leren kennen.¹⁶³ Kafka senior had bezwaar gemaakt tegen een voorgenomen huwelijk: in zijn ogen was Julie van te lage afkomst.¹⁶⁴ Met Felice Bauer heeft Kafka een veel langduriger relatie gehad.¹⁶⁵ In zijn dagboek heeft Kafka een nooit verstuurd brief aan het adres van vader Bauer opgenomen, gedateerd op 21 augustus 1913.¹⁶⁶ Daarin deelt hij Karl Bauer mee, dat hij zich alleen maar voor literatuur interesseert en dat Felice met hem als echtgenoot daarom wellicht ongelukkig zal worden, want voor een normaal gezinsleven is hij niet de geschikte persoon. In diezelfde brief kwalificeert Kafka zichzelf als "ein verschlossener, schweigsamer, ungeselliger, unzufriedener Mensch".¹⁶⁷ In zijn familie leeft hij volgens eigen zeggen "unter den besten und liebevollsten Menschen, fremder als ein Fremder".¹⁶⁸ Met zijn moeder wisselt hij de laatste jaren gemiddeld slechts twintig woorden per dag, terwijl hij met zijn vader nauwelijks meer dan begroetingen uitwisselt. Zijn uitlatingen wijzen niet direct op een specifiek problematische relatie met zijn vader, aangezien Kafka eraan toevoegt dat hij ook met zijn zusters en zwagers nooit spreekt, terwijl hij nochtans niet boos op hen is. De laatste toevoeging is onbetrouwbaar, want Kafka overlegde veel met Ottla.¹⁶⁹ Uit dit document blijkt niet dat vader Kafka een huwelijk met Felice als een blamage zou hebben ervaren. Integendeel: Kafka wijt hier alle aarzelingen ten aanzien van een huwelijk aan

¹⁵⁹ Kafka: Brief, p. 204

¹⁶⁰ Stach: Kafka, p. 352-362.

¹⁶¹ Kafka: Brief, p. 206. De passage herinnert aan de uitlating van de vader in "Das Urteil" waar hij de zoon verwijt dat Georg door zijn liefdesrelatie het aandenken aan de moeder te schande heeft gemaakt: "hast du unserer Mutter Andenken geschändet". Das Urteil, p. 57.

¹⁶² Kafka, Franz: Tagebücher. Kritische Ausgabe. Frankfurt am Main 1990, p. 582-583. Tevens in: Tagebücher, Apparatband, p. 148.

¹⁶³ Met tussenpozen zou het contact met Julie nog voortbestaan tot het voorjaar van 1920. Vgl. Binder, Hartmut: Der Mensch und seine Zeit, p. 546.

¹⁶⁴ Ibid., p. 543.

¹⁶⁵ Kafka had Felice Bauer op 13 augustus 1912 leren kennen. De relatie eindigde in het najaar van 1917. Vgl. Binder, Hartmut Binder: Kafka-Kommentar zu den Romanen, Rezensionen, Aphorismen und zum Brief an den Vater. München 1976, p. 450 en p. 419.

¹⁶⁶ Kafka, Franz: Tagebücher. Kritische Ausgabe. Frankfurt am Main 1990, p. 580.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Kafka, Franz: Briefe an Ottla und die Familie. Frankfurt am Main 1974. Hrsg. von Hartmut Binder, Klaus Wagenbach, p.74 (brief nr. 73 van november 1919).

zichzelf. Misschien vond hij het niet chic om in een brief aan vader Bauer te gewagen van de problematische relatie met zijn eigen vader. Gesteld dat de brief met Kafka's vernietigende zelfanalyse echt bij de familie was aangekomen, dan had Karl Bauer zijn dochter wellicht gemaand om de relatie te beëindigen.

Op grond van de Brief zou het vermoeden kunnen rijzen, alsof de ouders van Kafka Felice als toekomstige vrouw van Franz niet zo zagen zitten. Dat Kafka's ouders Felice hadden leren kennen, blijkt uit de Brief: doordat de verloving tweemaal was verbroken, had Kafka – naar eigen zeggen – zijn ouders “nutzlos zu der Verlobung nach Berlin geschleppt”.¹⁷⁰ Elke zweem van wantrouwen naar de Bauers toe wordt weersproken door de vriendschappelijke briefwisseling van Julie Kafka met Felices moeder, daterend van juli en augustus 1914 en na de verbreking van de verloving. De toon tussen de vrouwen is hartelijk: Julie Kafka heet het echtpaar Bauer welkom in huize Kafka en hoopt dat de familie Bauer, ondanks de oorlogsdreiging eens bij de Kafka's op bezoek komt.¹⁷¹ In de brief direct na de ‘Entlobung’ schrijft Julie ook dat Felice de armband die ze haar had geschonken, kan bewaren als aandenken aan een moederlijke vriendin.¹⁷² De these dat Hermann Kafka bedenkingen zou hebben gehad ten aanzien van Felice als toekomstige schoondochter, lijkt daarom alles bij elkaar genomen, niet verdedigbaar. Desondanks suggereert de auteur dat zijn vader hem als 35jarige nog heeft verweten te willen trouwen met “eine Beliebige”.¹⁷³ Kafka is verbolgen wanneer zijn vader hem ervan verdenkt op basis van een bloes, met een bepaald meisje te willen trouwen.

Du (= vader) sagtest zu mir etwa: “Sie hat wahrscheinlich irgendeine ausgesuchte Bluse angezogen, wie das die Prager Jüdinnen verstehn, und daraufhin hast Du Dich natürlich entschlossen, sie zu heiraten.”¹⁷⁴

De passage herinnert aan de uitroep in *Das Urteil*: daar houdt de vaderfiguur zijn zoon spottend voor, op welke ordinaire manier Frieda Brandenfeld zoon Georg heeft verleid: “[...] weil sie die Röcke gehoben hat, die widerliche Gans”.¹⁷⁵ Verder had zijn vader de volwassen zoon – wellicht spottend? – aangeboden om samen op stap te gaan. Waarschijnlijk bedoelt vader hier het bordeel en niet een zoektocht naar een eerbare vriendin: “Wenn Du Dich davor fürchtest, werde ich selbst mit Dir hingehn”.¹⁷⁶ Bij deze uitlating was het Kafka gaan duizelen. Hij voelt zich door dit voorstel zo vernederd dat hij de verdere details niet meer oppikte. Hij beoordeelt het vaderlijke voorstel als een toppunt van weersprekende botheid, zowel qua inhoud als qua intonatie. Of de complete authenticiteit van het gesprek door Kafka op die manier juist is weergegeven, is wederom aan twijfel onderhevig. Enerzijds bestaat de indruk dat hij op diverse plaatsen zijn eigen inferioriteit als slachtoffer van de superioriteit van zijn vader zwaar in de verf heeft gezet. Dit geldt met name voor zijn beeldspraak: de vele metaforen uit de insecten- en dierenwereld, de vergelijking van zichzelf met een ter dood veroordeelde die vlak vóór de executie gegratieerd wordt. Anderzijds heeft hij ongetwijfeld scherp gelet op zorgvuldige

¹⁷⁰ Kafka: Brief, p. 207.

¹⁷¹ Kafka, Franz: Briefe an Felice und andere Korrespondenz aus der Verlobungszeit. Hrsg. von Erich Heller und Jürgen Born. Frankfurt am Main 1976 (= Fischer Taschenbuch 1697), p. 610-614.

¹⁷² Ibid., p. 613. (brief van 20 juli 1914).

¹⁷³ Kafka: Brief, p. 205.

¹⁷⁴ Ibid., p. 205.

¹⁷⁵ Kafka: *Das Urteil* p. 57.

¹⁷⁶ Kafka: Brief, p. 205.

formuleringen en correcte citaten; het was immers de bedoeling dat de vader de Brief zou lezen. Hij moest zich dus indekken tegen de repliek van een vader over tendentieuze verdraaiingen of uit hun verband gerukte bewoordingen.

Nergens in de Brief is sprake van Kafka's verliefdheid op of liefde voor Felice. Het vermoeden rijst dat Kafka zijn relatie met Felice ook is begonnen om zich naar zijn vader toe te positioneren. Kafka beschreef het meisje met wie hij zich had verloofd, als gezond, vrolijk ('lustig'), sterk, ('kräftig')¹⁷⁷ en geïnteresseerd in intellectuele dingen, zoals het leren van Hebreeuws. De kwalificaties laten twijfel ontstaan over Kafka's verliefdheid. De onverstuurde brief van 21 augustus 1913 bevestigt de twijfel.

Kafka werkt verderop naar een antwoord toe op de vraag: waarom ben ik 'dus' niet getrouwd?¹⁷⁸ Het antwoord volgt: hij is naar eigen inzicht in geestelijk opzicht ongeschikt ('geistig unfähig') voor een huwelijk.¹⁷⁹ Hij vindt zichzelf zwaar op de hand en wordt beheerst door angst, geestelijke zwakte en zelfverachting. Vervolgens ontzenuwt hij het argument dat hij zich met een eventueel huwelijk zou kunnen bevrijden van zijn vader. In theorie zou bij een huwelijk gelijkwaardigheid tussen vader en zoon ontstaan. Maar datgene wat zijn jeugd in opvoedkundige zin heeft bezwaard, kan niet ongedaan worden gemaakt; met deze vader als 'expert' op het gebied van het huwelijk zou zijn ongelijkwaardigheid blijven:

So wie wir aber sind, ist mir das Heiraten dadurch verschlossen, daß es gerade Dein eigenstes Gebiet ist.¹⁸⁰

Het huwelijk van zijn ouders kwalificeert de auteur als 'mustergiltig'.¹⁸¹ De voorbeeldigheid van dit huwelijk heeft er bij hem toe geleid dat hij het instituut 'huwelijk' serieus neemt: "mein hoher Begriff von der Ehe".¹⁸² Een huwelijk zou in zijn geval een vlucht zijn, waarbij een vrouw wordt misbruikt om te ontsnappen aan de vicieuze cirkel, waarin de zoon met de vader gevangen zit. Kafka schrikt terug voor het huwelijk: het zou tegelijk leiden tot een nog benauwender relatie met de vader en hem uiteindelijk aan de rand van de waanzin brengen. Waar het begrip 'Ehe' opduikt wordt dit direct in verband gebracht met 'Gefahr'.¹⁸³ Hij noemt zijn positie even uitzichtloos als de onmogelijke situatie van een gevangene die zijn ontsnapping uit de gevangenis gelijktijdig moet combineren met de verbouwing van de gevangenis tot lustslot: wie ontsnapt, kan niet verbouwen; wie verbouwt, kan niet vluchten. Een aporetische situatie: elke 'oplossing' leidt tot nog meer onoplosbaarheid. De almacht van de vader komt tot uitdrukking in de metafoer van de man die met zijn enorme lichaam over de hele wereld ligt uitgestrekt. Voor iemand die geen plekje op aarde meer is gegund, behoort een huwelijk niet meer tot de mogelijkheden.¹⁸⁴ Sommige mensen schrikken ervoor terug om in het huwelijk te treden: hun nageslacht zou hen betaald kunnen zetten voor wat ze de eigen ouders hebben aangedaan:

¹⁷⁷ Kafka, Franz: Tagebücher 1910-1923, p. 319.

¹⁷⁸ Ibid., p. 208.

¹⁷⁹ Ibid., p. 208.

¹⁸⁰ Ibid., p. 210.

¹⁸¹ Ibid. p. 210.

¹⁸² Ibid. p. 210.

¹⁸³ Ibid., p. 211.

¹⁸⁴ Ibid., p. 210.

[...] daß man fürchtet, die Kinder würden einem später heimzahlen, was man selbst an den eigenen Eltern gesündigt hat.¹⁸⁵

De theorie over deze specifieke angst kan niet op mij van toepassing zijn, beweert de auteur. Zijn schuldbesef is immers te zeer gekoppeld aan de unieke persoonlijkheid van de vader. Een herhaling van deze patstelling bij een volgende generatie is ondenkbaar. Abrupt volgt dan weer een zelfbeschuldiging: als vader had hij een zoon als hijzelf zo onverdraaglijk gevonden dat hij zelfs een vlucht of een emigratie zou overwegen:

Immerhin muß ich sagen, daß mir ein solcher stummer, dumpfer, trockener, verfallener Sohn unerträglich wäre, ich würde wohl, wenn keine andere Möglichkeit wäre, vor ihm fliehen, auswandern...¹⁸⁶

Het emigratiethema is aan de orde in *Amerika*, waar de zestienjarige Karl Rossmann als emigrant in New York aankomt. Rossmann is daarheen gestuurd door zijn ouders, nadat hij in Europa een dienstmeisje had bezwangerd. Misschien heeft Kafka zelf (en misschien ook de vader) een emigratie naar Amerika overwogen, zoals blijkt uit een dagboekpassage van september 1912.¹⁸⁷

Ondanks alle verwijten wilde Kafka enkele van zijn verhalen ter lezing aan zijn vader voorleggen. Zijn vader bleek echter geen lezer te zijn: toen Kafka met zijn tekst kwam aanzetten, zat zijn vader meestal te kaarten. Hij werd afgescheept met het verzoek om de bundel op het nachtkastje te leggen; eenmaal in bed viel vader na enkele regels in slaap. Tegenover de ‘antipathie’ van de vader voor zijn literaire activiteit, schonk het schrijven hem troostende gevoelens van veiligheid en opluchting,¹⁸⁸ gevoelens die ook bescherming boden tegen de onrustige samenleving van zijn tijdgenoten.

Guido Robbens/ Rosmalen

¹⁸⁵ Ibid., p. 211.

¹⁸⁶ Ibid., p. 211.

¹⁸⁷ Kafka, Franz: Tagebücher 1910-1923. Hrsg. von Max Brod. Brief van 11 september 1912, p. 288.

¹⁸⁸ Ibid., p. 192.